

PACZOLAY GYULA

ÚJABB ADATOK SOLOMON CAESAR MALANRÓL, KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR TANÍTVÁNYÁRÓL ÉS JEGYZETEK A PÉLDABESZÉDEK KÖNYVÉHEZ CÍMŰ MŰVÉRŐL

Solomon Caesar (eredetileg Cesar Jean Salomon) Malannak (Genf, 1812. ápr. 12. – Bournemouth, 1894. nov. 25.), Kőrösi Csoma Sándor egyetlen tanítványának neve, találkozásuk a kalkuttai Bishop's College-ben, kettőjük kapcsolata, Csoma tibeti könyveinek Malanhoz, majd tőle – Duka Tivadar közvetítésével – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába való kerülése ismert a kutatók előtt. Talán elegendő Duka Tivadarnak Kőrösi Csoma Sándorról angolul, majd magyarul is megjelent alpművére (a magyar kiadásban a 136–137. oldalon), Bernard Le Calloc'h és Marcell Péter legutóbbi írásaira hivatkozni. Ezek ismertetik Malan életrajzát, leírják Csoma és Malan megismerkedését, 1838 májusától 1839 áprilisáig tartó kalkuttai kapcsolatát. Olvashatunk bennük Malan tibeti nyelvtanulásáról és nyelvismeretéről, kalkuttai tevékenységéről. A Csoma által Malannak ajándékozott tibeti könyvek sorsát a legrészletesebben Terjék József ismerteti, ugyancsak ő közölte Malannak Duka Tivadarhoz 1883. okt. 15. és 1886. jan. 13. közt írt levelei közül az általa kiválasztott 13-nak a szövegét.

Jelen összefoglalásunknak a középpontjában *Malan* áll, aki „főállásban” életének nagy részében falusi anglikán lelkész volt. Az ő színes és magányos egyéniségét, sokoldalú érdeklődését és ismereteit, kivételes nyelvtudását és gazdag irodalmi munkásságát szeretnénk vázlatosan áttekinteni. Végül háromkötetes életművét, az „Eredeti jegyzetek az ószövetségi Példabeszédek Könyvéhez, főként keleti írásokból” (Original notes on the Book of Proverbs mostly from Eastern writings) című kötetet (röviden: *Jegyzetek*) szeretnénk bemutatni.

Fő *forrásaink*: Malan „legidősebb élő fiának” Arthur Noel Malannak édesapjáról írt, Londonban, 1897-ben megjelent könyve (Solomon Caesar Malan, D. D. Memorials of his life and writings by his eldest surviving son with portrait and illustrations from his sketches), és a *Jegyzetek* három kötete (London 1889–1893).

ADOTTSÁGOK, SOKOLDALÚSÁG, CSALÁDI KÖRÜLMÉNYEK

Malan nemcsak szellemileg emelkedett ki a környezetéből, hanem fizikailag is. A feljegyzések szerint 6 láb és 10 hüvelyk, azaz 208 cm magas volt. Itt említsük meg azt is, hogy 21 éves korától a bal szemére vak volt. Szeretett gyalogolni, esténként, kezében lámpával, ujfundlandi kutyája kíséretében sokat látogatta nagy területen

szétszórta élő gyülekezetének tagjait. Jó íjász és ügyes horgász volt, nyolc hangszeren játszott, jól rajzolt és festett, számos mesterséghez értett, széleskörű nyelvismerete páratlan volt. (Ez utóbbi kettővel részletesebben foglalkozunk.). A kalkuttai meleg és nedves éghajlatot viszont – akárcsak a családja – ő is nehezen tudta elviselni, ezért kellett onnan idő előtt hazatérnie Angliába. (Tudjuk, hogy voltak ilyen problémái Duka Tivadarnak és családjának is.)

Családja. A még Angliába érkezése (1830) előtt, Genfben, diákkorában megismert Mary Marsh Mortlock lett az első felesége, akivel Madeleyben 1834. április 1-én kötött házasságot. Három gyermekük született: William John Cesar (1835), Charles Hamilton (1837) és Basil Harding (?). Felesége, Mary 1840. ápr. 5-én meghalt. Második felesége Caroline Selin Mount lett (1843-ban), gyermekeik: Edith Seena (1845), Arthur Noel (1846), Edward Charles (1848) és Agnes Emilia (1849). Gyermekeit szigorúan nevelte,



korán tanította már őket latinra és például adott korban megkívánta tőlük, hogy tanulják meg versenként a Példabeszédek Könyvét. Ebben a legjobbnak Edit bizonyult, aki az egészet egy hónap alatt megtanulta és felmondta neki. A gyerekek iskoláztatására nagy gondot fordított és ez jelentős költségekkel járt. Ezért nem vállalta el az Oxfordi Egyetemen felajánlott héber egyetemi tanári és arab előadói állást.

Szolgálati helyek. Indiából hazatérve rövid alverstone-i (Hampshire) és kétéves crowcombe-i (Somerset) szolgálat után nyugalomba vonulásáig, 42 éven át, amint írta „a vadonban” (wilderness) élt. A dél-nyugat angliai Dorsetshire grófsági, a legközelebbi vasútállomástól 39 km-re lévő és csak rossz utakon megközelíthető Broadwindsor (és a hozzá tartozó

Drimpton, Little Windsor, Blackdown, valamint Childhay és Dibberford tanyacsoport) anglikán lelkésze volt. A kb. 1500 tagú gyülekezet főként jómódú gazdákból és alkalmazottaikból állt. 1885. január 1-én nyugdíjazását kérte püspökétől és május 30-án költözött el, átmenetileg Ilfracombe-ba, majd szeptember 1-én – akárcsak jóval később Duka Tivadar – a tengerparti Bournemouthba.

Számos *mesterséghez* értett. Amikor kápolnát vagy iskolát építettek, ő volt a tervező és a kőműves, de értett az asztalos és ácsmesterséghez, a könyvkötéshez, vagy a hangszerkészítéshez is. Ismerte a gyógynövényeket s a hozzá fordulóknak, amennyire

lehetett, orvosa is volt. Főleg Mozart és Weber zenéjét szerette, nyolc hang-szeren játszott, zeneműveket komponált. Indulóit, keringőit és himnuszát be is tanította az egyházközség gyerekeiből alakított énekkarnak. Kitűnően rajzolt és festett. Külföldi útjain rendszeresen készített rajzokat, sajnos a Magyarországon átutazóban készületeket a csomagjával együtt a moszkvai vasútállomáson jegyváltás közben ellopták tőle. 1614 rajzáról, illetve festményéről van tudomásunk. Egy részüket a krími háború után jótékonyági célra elárverezték. — Első feleségével gyűjtött kövületeket, érdekelte a botanika és a madártan. Mókusokat, kis és nagy madarakat is tartott. Első, nyomtatásban megjelent írása egy virágos növényről, első nagyobb munkája az angliai madarak tojásainak új rendszerezéséről szolt. (Tojásgyűjteményét később az Exeteri Múzeumnak ajándékozta. Nem szerette a matematikát, soha nem ment színházba vagy bálba, a történelemtől az volt a véleménye, hogy hazugság.

Nyelvismeretével érdemes részletesebben foglalkozni. Az egyik életrajzírója szerint ebben csak a német *Johann Christoph Adelung* (1732–1806) és az olasz — magyarul is tudó — *Giuseppe Mezzofanti* (1774–1848) múlta felül, de valószínű, hogy az ázsiai nyelvek elsajátításában Malané az első.

Már a szülői házból, a genfi parókiáról jónéhány nyelvet hozott magával. Apanyelve a latin volt, református lelkész édesapja csak latinul, Kálvin Institutio religionis Christianae-jának nyelvén beszélt vele. Anyanyelve volt a francia, jegyzeteit később is ezen a nyelven írta. 7 éves korában kezdte a német, 8 évesen az olasz, egy évvel később a spanyol tanulását. Ezt követte az angol, a görög, a héber, az arab és a szanszkrit. 18 éves korában már beszélt ezeken a nyelveken. Oxfordi felvételi vizsgáján 1833-ban angol tudását nem érezve elég biztosnak, megkérdezte, hogy nem vizsgálhatna-e franciául, németül, olaszul, spanyolul, latinul vagy görögül. Nemleges választ kapott, de „hiányos” angol tudása alapján is felvették, s rövidesen Boden szanszkrit, majd két év múlva Pusey és Ellerton héber ösztöndíjat kapott. Tibetre Kőrösi Csoma Sándor tanította Kalkuttában, s később lefordította a négy evangéliumot és az Apostolok Cselekedeteit tibetire.

...all he knew. He was altogether one of the most interesting men I ever met. He gave me all his Tibetan books, which are at this moment on my shelves. Believe me Dear Sir, your servant as ever
S. C. Malan

S. C. Malan 1883. okt. 15-én kelt levelének zárolapja

Prédikált grúzul és bengáliul, nyomtatásban megjelent munkái között vannak fordítások örményből, oroszából, koptból, arabból, perzsából, etiópából, kínából, japánból, grúzából és velsziből. 1872-ben Magyarországon — Odessza, Grúzia felé átutazóban — volt olyan nap, hogy 13 nyelven beszélt, köztük magyarul is (ezt nem Kőrösi Csomától tanulta). A Jegyzetekben 37 nyelvből idéz, köztük magyarból és finnől is.

Bernard Le Calloc'h és A. N. Malan adatai szerint, az 1884. aug. 13-i leltár alapján — többek között — finn, magyar, zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp és észt szótára, mongol, mandzsu, török, és jakut szójegyzéke is volt.

Szerette és gyűjtötte a *közmondásokat*, az általa magyarul idézettek alapján megállapítható, hogy Ballagi Mór és Erdélyi János közmondásgyűjteménye is megvolt a 4000 kötetes könyvtárában. A Jegyzetekben 28 nyelv közmondásait idézi, a legtöbbet az arabból, a tamilból, a teluguból, kínából, bengálból, törökből, grúzából, japánból, laszból, burmaiból de jónéhányat magyarból (részben magyarul), finnől (részben finnül) is.

Nagyon szerette a szanszkritot — azt mondta, reméli, hogy a mennyben az angyalok is szanszkritul beszélnek, viszont esküdt ellensége volt a keleti nyelvek latin betűs átírásának, és nagyon nem tetszett neki, hogy egyre több lány jár egyetemre.

A magányos ember és utazásai. A legjobban a könyvei között érezte magát és délelőttöként, amikor tanulmányaival volt elfoglalva, nem volt tanácsos zavarni. Egyszer kijelentette: „Egész életemben egyedül voltam és mindvégig egyedül is maradok” (I have been alone in all my life and shall be alone to the end.) — ami nagy családjára és gyülekezetére való tekintettel — nyilvánvalóan a szellemi magányt jelentette. Az ellenvéleményt nem nagyon tűrte. Amikor elköltözött Broadwindsorból, ketten búcsúztatták. „Vadonbeli” magányát ellensúlyozta azzal, hogy ha szükségét érezte, szabadságot kért és hosszabb külföldi útra indult. 1842-ben: Szmirna, Bejrut, Rhodosz, Ciprus, Damaszkusz, Jerikó, Galilea, Názáret, — 1847-ben 10 hét Spanyolországban és Franciaországban, — 1849-ben: Vichy, Róma, Nápoly, Siracusa, Málta, Görögország, Szmirna, Efezusz, Tarsusz, Úr, Ninive, Moszul, Erzerum, Örményország, — 1872 április: Buda, Szebasztopol, Szuhumi, Kutia (Grúzia püspökének székhelye), az Ararát, Ecsmiadzin, Tiflisz, Petrovsk, Nizsnij Novgorod, Moszkva, Szentpétervár. — 1886-ban nagyon szeretett volna elutazni Japánba, de orvosi tanácsra ebből már csak egy velszi kirándulás lett.

Tájékozódás. Politikával nem foglalkozott, de naponta átfutotta a The Times-t, hogy kövesse a parlamenti viták alakulását. Egy időben előfizetett a Saturday Review-ra, de a lap egyik cikke miatt megharagudott rá, és többet nem vette a kezébe.

MALAN IRODALMI MUNKÁSSÁGA

A londoni British Library katalógusa és a Noel Malan monográfiája végén található irodalomjegyzék szerint nyomtatásban több mint 50 munkája jelent meg. Önálló művei között vannak természettudományi tárgyúak és útleírások is. Viszonylag kevés köztük a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos írás. Sokat fordított különböző nyelvekből, fordításait gyakran bőséges jegyzetekkel, magyarázatokkal, más művekből vett párhuzamokkal látta el. Munkái közt van 20 oldalas füzet, életműve, a Jegyzetek három kötete viszont összesen 18,4 oldal. – A következőkben egy rövid válogatást adunk különböző témájú írásaitól.

Eredeti munkái:

Természettudományi művek: Persomacha Herodotica, a tabular analysis of Herodotus. (Egy virágos növény leírása) Oxford 1837. – A brit madarak tojásainak rendszeres katalógusa. (A systematic catalogue of the eggs of British birds.) 1848. – A brit madarak jegyzéke. (List of British birds.) 1849.

Útleírások: A kalkuttai Bishop's College és missziói. 1843. – Három hónap a Szentföldön. 1855. – Magdala, egy nap a Galileai tó mellett. 1857. – Betániai zárán-doklat. 1857. – A tiruszi és a szidoni partok. 1858.

Egyháztörténet és liturgiátörténet: A korai zsidó egyház vázlatos ismertetése keresztyén szempontból. 1867. 427 old. (Ezen kívül számos e témakörbe vágó fordítása jelent meg.)

Rajzolás, rajzok: Aforizmák a rajzolásról. 1857. 58 old. – A helyszínen S. C. Malan által készült rajzokkal illusztrált Újtestamentum. 1865. – Solomon Caesar Malan akvarelljei. (Die Universiteit van Stellenbosch) 1971. (!) – Számos rajzának reprodukciója megtalálható A. N. Malan monográfiájában. (1897)

Prédikációk: Több száz prédikációját elégette, s ezt követően jegyzetekből prédikált. Néhánynak a szövegét E. Fowler: Plain Preaching. (Világos prédikálás.) című gyűjteményes kötetének első része őrizte meg. (1873) – Több prédikáció-kötetet találunk viszont a fordításai közt.

Vallásgyakorlatot szolgáló munkák: Családi imádságok. 1844. Általános és hálaadó imák gyűjtemezem tagjai számára. 1878. – Urunk és Üdvöztőnk, Jézus Krisztus csodáinak magyarázata falusi gyermekek számára. 1881.

Malan munkáinak jelentős része – amint említettük – *fordítás*, főleg a következő nyelvekből: arabból, etiópból, grúzról, japánból, kínaiból, koptból, oroszról, örményből, szírből (aramaeus dialektus) és velsziből. Van köztük kínai klasszikus fordítása angolra, a többségük egyháztörténeti és liturgiátörténeti vonatkozású.

Arabból fordította és adta ki jegyzetekkel ellátva az: „A koptok és a kopt egyház története” című művet (London, 1872) és „A kopt naptár” című kötetet is. (London, 1873)

Etióp kéziratból fordította az „Ádám és Éva Könyvét”, ellátva jegyzetekkel a Kufaleből, a Midrasból, a Talmudból és más keleti írásokból.

Grúzból készült fordítás: „Gábiel, Imereth püspöke prédikációi.” (1867)

Japánból fordította a „Misawo, a japán lány.” című kötetet. (1872)

Kínaiból fordította angolra az „A háromszoros San Ce King, avagy Három írás-egyenes klasszikust” – megfelelő jegyzetekkel ellátva. (London, 1856)

Kopt kézirat volt az alapja az „Az isteni eukhologion és Szent Gergely isteni liturgiája” című kötetnek. (London, 1875)

Oroszból készült a következő fordítás: „P. Joszelián: A grúz egyház története.” (1866)

Az örményből fordított „Szent Gergely illusztrátor élete és kora.” 1868-ban jelent meg.

Szírből fordította Szent Efrem: „Bűnbánat” című munkáját.

Velsziből készült fordítás a „Mary Jones Ty'nyddol”.

Ebbe a fejezetbe sorolandók a *bibliafordítások* és a bibliafordítás-kritikák is, pl. a következők:

Hét fejezet (Máté 1–6, Lukács 11) revideált fordításának revíziója. (1881) (E munka függelékében 71 nyelven közli a Miatyánkot.)

János evangéliumának fordítása a 11 legrégebbi szövegből (arab, szír, etióp, örmény, sahidi, memfiszi, gót, grúz, ószláv, angolszász, perzsa) – a latin kivételével – és az öt egyházi ember által javasolt mind az 1340 változtatás bírálata. (London 1862. 427 old.)

A „JEGYZETEK”

Az „Eredeti jegyzetek az ószövetségi Példabeszédek Könyvéhez főleg keleti írásokból” Malan életműve, amelyen egyetemista kora óta dolgozott, s amelynek általa bekötött, minden megjegyzést eredeti nyelven is tartalmazó kéziratát könyvtárának utolsó darabjaként juttatta el az Oxfordi Egyetem Indiai Intézetének könyvtárába 1894. október 8-i levelével.

A háromkötetes, 1889-1893 között megjelent, 37 nyelvből 15967 jegyzetet tartalmazó mű alap gondolata az volt, hogy a bibliai Példabeszédek Könyvének minden mondatához lehet találni jó néhány hasonló mondanivalójú szöveget a keleti bölcsesség-irodalom számos művében. Ennek megfelelően a keletinek tekintett nyelvek irodalmából bőségesen találunk hivatkozásokat például a következő művekből:

Az *arab* Korán, ez *egyiptomi* Ptahhotep intelmei, az *etióp* Didascalia, a *finn* Kalevala, a *grúz* Sibirzse sitsruisa, a *héber* Pirke Avot, Maimonidesz, Talmud, az *indiai* (részben szanszkrit) Upanishadok, Rigveda, Mahabharata, Ramajana, Bhagavad Gita, Dhammapada, Pancatantra, Hitopadesha, a Szubhasita antológia, Manu törvényei, a *japán* Kodzsziki, Acume Gusza, Onna Daigaku, Heike Monogatari, – *Kínából* Konfuciusz, Lao Ce, Menciusz művei, a Szan Ce King, a Da Xue, a Zhong Yong és a Xiao Xue, a *perzsából* a Gulisztán a Sah Náme és a Yacma (Aveszta), a

tamil Kurál, a tibeti Rgya-tcher-rol-pa. - Bőven idézi a *deuterokanonikus* bibliai könyveket, amilyen pl. az Enoch, Ádám és Éva, Ezra 4. könyve.

Kissé magát mentetgetve említi meg, hogy nem kerülhetett el néhány latin és görög idézet beiktatását. Ha végignézzük a köteteket, a „keleti” idézetek valóban a jegyzetek többségét teszik ki, de szép számmal, nemcsak elvétele találunk hivatkozásokat például Epiktétosz, Hésziodosz, Pindaros, Szophoklész, Theognisz, másrészt Cicero, Horatius, Iuvenalis, Martialis, Ovidius, Phaedrus, Publilius Syrus, Sallustius műveire, valamint a germán Eddára és Hávamálra is. Malan a klasszikusokkal egyenértékűeknek tartotta a *közmondásokat* és a maximákat is. A Jegyzetekben pl. a következő nyelvekből idéz közmondásokat (xx = nagyon sok, x = sok): altáji, angol, arab (xx), bengáli (x), burmai, dán, egyiptomi, etióp, finn, francia, grúz (x), holland, japán (x), jávai (x), kínai (x), latin, magyar, maláj, mongol, német, olasz (x), özbég, perzsa, portugál, spanyol (x), szingaléz, tamil (xx), telugu (xx), török (xx), velszi.

Malan magyarul is idézi például, hogy „A lónak négy lába van, mégis megbotlik. Agg ebnek, vén szolganak egy a fizetése. A bolond a maga kárán tanul.” stb.

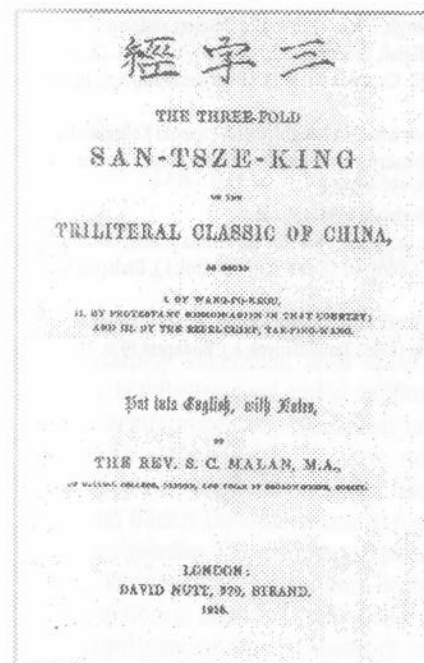
A munka *szerkezete* a következő: első helyen áll a Példabeszédek Könyve megfelelő verse az Authorized version, vagyis a King James Bible szövegének megfelelően. Ezt követik a különböző jegyzetek, a keleti nyelvekből idézettek csak angol fordításban. A spanyolt általában lefordítja angolra, az olaszt viszont a legtöbbször nem. Egyes tibeti szövegeket Kőrösi Csoma angol fordításában idéz (pl. a 3. kötet 598. oldalán). Például a Példabeszédek Könyve 26:27-hez – (Aki másnak vermet ás, ...) – két és fél oldalon 27 párhuzamot idéz, köztük egy japán, egy maláj és egy török közmondást is.

A kötet végén van egy 224 tételes jegyzék a felhasznált irodalomról, ez tartalmazza pl. a Kalevalát, a névjegyzék pl. Väinämöinent is, de az idézett műveket olykor csak egy-két szóval jellemzi, pl. Bundelesh - a teremtés története, Godhaj – a morálról, Jits go kiyo. – tanítás az igazságról, Lak-we-yan - a buddhizmusról, Muthure – bölcsék mondásai, – Tsagnai J. Thera – buddhista mű. Pontosabb és részletesebb adatok nélkül olykor nehéz az egyes idézeteket egyértelműen azonosítani ebben a páratlan összehasonlító munkában. Ez részben azzal magyarázható, hogy amikor Bournemouthban Malan a nyomda számára készítette a kéziratot, a könyvtára már jórészt Oxfordban volt.

MALAN UTOLSÓ LEVELE OXFORDBA

Malan 1894. október 8-án levelet írt Oxfordba A.A. Macdonell professzornak az Oxfordi Egyetem Indiai Intézete igazgatóhelyettesének. A levél *eredeti szövege* a következő:

„I send you my very last box of books, a very small one but it contains my volume of MS Notes on the Proverbs which Sir M. Monier-Williams wishes to keep in the Indian Institute. I also enclose a relic well worth treasuring, viz. the portrait of Alexander Csoma Kőrösi, the founder of Tibetan literature in Europe. I received



from him my first lessons in Tibetan at Calcutta in 1837.”

Magyar fordításban:

„Az utolsó könyvesdobozomat küldöm Önnek. Ez egy kis doboz, de ebben van a Példabeszédek Könyvéhez írt Jegyzeteim kézirata, amelyet Sir M. Monier-Williams úr szeretne megőrizni az Indiai Intézetben. Még egy értékes emlékemet is tartalmazza, amit érdemes megőrizni, a tibeti irodalom tanulmányozása európai úttörőjének, Kőrösi Csoma Sándornak az arcképét. Ő volt az első tibeti nyelv tanárom Kalkuttában 1837-ben.”

Megjegyzés: Itt megemlíthetjük még, hogy Kőrösi Csoma Sándor tibeti szótárának és nyelvtanának kézirata Malan hagyatékából az Oxfordi Egyetem Indiai Intézetének könyvtárába került.

IRODALOM

1. ANON.: The life of Solomon Caesar Malan. – The Athenaeum, No. 3668. p. 207-208. (Feb. 12. 1898)
2. ANON.: Malan, Cesar Jean Salomon. – The Concise Dictionary of National Biography. Vol. II. Oxford University Press, Oxford 1995 (1992) p. 1924.
3. DUKA Tivadar: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai ... arcképével, síremléke rajzával s egy térképpel. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadványa, Budapest 1885. viii+438 old. (Reprint kiadása: Buddhista Misszió, Budapest, 1984)
4. LE CALLOCH, Bernard: Malan tiszteletes, Kőrösi Csoma Sándor egyetlen tanítványa. – Confessio 15, 2. 73-85. old. (1991)
5. LE CALLOCH, Bernard: Tanítás. (S. C. Malan) - In: B. Le Calloch: Kőrösi Csoma Sándor tevékenysége Kalkuttában. In: Gazda József (szerk.): Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink. – Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovácsna-Csomakörös 1999. 155-160. old.
6. MALAN, Arthur Noel, MA, F. G. S.: Solomon Caesar Malan, D.D. Memorials of his life and writings. With portraits and illustrations from his sketches. – John Murray, London 1897. 445 pp.
7. MALAN, Solomon Caesar (Rev.) D. D., Late Vicar of Broadwindsor, Dorset: Original notes on the Book of Proverbs, mostly from Eastern writings. Vol. I. Ch. i-x. – Williams and Norgate, 14, Henrietta Street, Covent

Garden, London and 20, South Frederick Street, Edinburgh, 1889. - (Printed by C.Green and Son, 178, Strand.) +xv (xvi) + 489 pp. (Az előszó kelte: West Cliff Hall, Bournemouth, Oct. 1889). - Vol. II. Ch. xi-xx. 1892. (Bournemouth, March 29, 1892) 726 pp. - Vol. III. Ch. xxi-xxx. 1893. (Bournemouth, Nov. 15, 1893) 603 pp. (15967 notes)

8. MARCELL Péter: Kőrösi Csoma Sándor tibetizáló tanítványa(i) a hooghlymenti Püspöki Kollégiumban. - In: Gazda József (szerk.): Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink. - Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna-Csomakörös 1999. 155-160.old.

9. PACZOLAY Gyula: Duka Tivadar. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998. 139 old.

10. TERJÉK József: S. C.Malan levelei Duka Tivadarhoz. In: Terjék József: Kőrösi Csoma Sándor dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében. - MTA Könyvtár (Keleti Tanulmányok I.), Budapest 1976. 37-61. old. (13 levél)

11. TERJÉK József: A Csoma gyűjtemény története. In: Terjék József: Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében. - MTA Könyvtár (Keleti Tanulmányok I.), Budapest 1976. 71-131.old.

GYÓRFI DÉNES

DR. MUSNAI LÁSZLÓ – A NAGYENYEDI

CSOMA-KUTATÓ

“1888. február 26-án születtem Székelykövesden – írja Emlékiratában – Marosvásárhely közelében, ahol apám református tanító volt. Anyám Gönczi Karolina. Mindketten papi család szülöttei. A család részletes adatait egybegyűjtöttem, történetét megírtam, családfáját megrajoltam, több példányban osztottam szét a rokonságban, de le van téve minden, a régi okmányokkal egyetemben Vásárhelyen a kistemplomi parókián, mint központban.

Anyám Gönczi Lajos kelementelki pap leánya, kinek tíz gyermeke nőtt fel a ref. egyház szolgálatára. Nagyon kiterjedt papi család: Ravasz János esperes, Ravasz László püspök, Ravasz Árpád gimnáziumi igazgató, Kovács László esperes, Farkas Jenő esperes, dr.Gönczi Lajos és László, Gábor ügyvéd volt és polgármester, Muzsi László gimnáziumi igazgató, Sámuel Aladár, dr. Imre Lajos, Vitéz Gönczi János stb. mind beletartoznak a családba. Nagyanyám Vályi Borbála, Vályi Pál marosi esperes leánya, kinek 15 gyermeke volt, 9 nőtt fel a ref. egyház szolgálatára. Nagyapámat egy cseh zsoldár lőtte meg 1858-ban a parókián, talán félreértésből. Apám tanítói oklevelet szerzett, sokfelé járt. 1891-ben Cegőtelkére, majd 1893-ban Magyar-nemegyére ment állami tanítónak és kántornak, 1897-ben Kisfűlpösre lévitatanítónak, 1905-ben a hódmezővásárhelyi hatablaki tanyai iskolához került. 1907-ben Kémerre, a Miklós bátyám helyére, 1909-ben vissza Cegőre állami tanítónak, innen vonult nyugdíjba 1916-ban. Székelyudvarhelyen jártam kollégiumba 1898-tól 1906-ig, hol anyám testvére volt az igazgató, ki segített a kapott kedvezmények mellé fizetendő összegek kipótlásában.”

Igy kezdi 1957-ben elkészített, 1961-ben kiegészített életrajzát s tudományos munkásságának jegyzékét, melynek egyik példánya a Nagyenyeden élő leánya birtekában, másik példánya pedig a Bethlen Könyvtárban letétbe helyezve.

Megtudjuk a továbbiak során, hogy a II. osztálytól kezdve évi 50 korona ösztöndíjban, s más kedvezményekben részesült. Három éven át gyorsírást tanul, ötödik osztályos korában tornászni kezdett, s már azon évben nyújtón első, gyűrűhintán második díjat nyert, a VI. osztályban első tornász, un. aranyas vitéz lett. Nyújtón, korláton, gyűrűhintán és gátfutásban nyert díjat. VII.-ben országos versenyen vett részt, honnan 34 érmet és 6 oklevelet szerzett csapatával. VIII.-ban pedig rúdugrásban és függeszkeedésben lett első.

Hetedik osztályban a német szóbeli verseny nyertese, s a tanári pályátételt “A vilá-

gosság befolyása a növények életére” c. dolgozatával nyerte meg. Ugyanakkor az Önképzőkör keretében a természettudományi bizottság tagja. Más téren Uhland: Káplona c. versfordításáért dicséretet kapott. Nyolcadikosként pedig a Körösi Csoma Sándor emlékbeszédéért részesült könyvjutalomban. Mindezekon kívül diákévei alatt a Székelyföldön lebonyolított többhetes kirándulásairól, Szokratesz tanítási elveiről, Kölcsey széptani elveiről, Fáy András irodalmi munkásságáról, az emberi boldogság feltételeiről, Március 15-e jelentőségéről, Kisfaludy Károly lírai költészetéről, Széchenyi Hitelének főbb eszméiről s hatásáról, Rousseau nevelési elveiről értekezik. Mindezek betetőzéseként következik az 1906 júniusában lezajlott érettségi vizsga.

Ezt követően a kolozsvári Református Teológiára iratkozott be, melyet 1910-ben fejezett be. Ez idő alatt sem lankadt tudományos munkálkodása. 1907-ben a héber szóbeli verseny nyertese. Másodéven a negyedéves Varga Zsigával – a későbbi kiváló orientalistaival, a debreceni egyetem tanárával – állott ki szóbeli versenyre zsidó és görög nyelvből Ézsaiás 40–46 és a Cselekedetek könyve 1–28 fejezeteiből. Harmadéves korában héber és görög anyagot fordított a tanár magyarázatai alapján.

1908 és 1910 nyarán 2-2 hónapig Kolozsváron a Teológia könyvtárának a rendezésével foglalatzkodott. 1910. július 1-jétől a Magyar utcai parókia segédlelkésze, viszont pár nap múlva 600 korona segélyben részesül külföldi tanulmányai folytatására. Berlinben emellett, a Pietatis alaphól még kapott 480 márkát, amiért Deismannál 2-2 kollokviumot kellett letennie. Az Újszövetségi szemináriumon Die Cronologie des Apostos Paulus címen dolgozott, Strack professzornál pedig héberrel németre s németről héberre fordított.

1911 szeptemberében marosszentimrei lelkész és gyulafehérvári hitoktató lett. A szentimrei kertjében szőlőt telepített, gyümölcsfát ültetett, teológiai magántanári dolgozatát készítette, a fehérvári egyházban segédkezett, egyházmegyei aljegyző lett, időközben pedig meg is házasodott. 1913-ban Tekébe költözik, hol kezdetben visszavonultan tölti napjait. 1917-ben, Vásárhelyi János halála után fordul ismét a szellemi tudományokhoz, majd tábori papságra hivatva, Bécsbe kerül.

1920-ban, cukorhiányra való tekintettel, Tekébe bevezeti a cukorrépa termesztést, 1923-ban előadással emlékezik Petőfi születésének 100 éves évfordulójára, miközben sorozatban jelenteti meg szakmai írásait a korabeli erdélyi egyházi, s világi lapokban. 1928-ban Debrecenben doktori címet szerez, időközben esperesi tisztséget is vállal. A szórványok megsegítése érdekében Naszódon újjáépítteti a leégett templomot, Sajószentandráson iskolát, Septéren pedig új templomot építtet. 1929-ben Nagykárolyban biblia-kiállítást rendez a Károli Gáspár ünnepség alkalmával, 1931-ben a felújított tekei templom felszentelésekor a templom terjedelmes történetét mutatja be. 1933. szeptember 1-jén, Makkai Sándor püspök ajánlatára, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium vallás tanári tanszékét pályázza meg.

“1933 szeptemberével jöttem át – olvasom kéziratos jegyzékében – előbb vallás tanári vizsgát is téve, az iskolai törvényekből és tananyagból felelve szóbelin. Bekapcsolódtam az egyházi életbe is, s a Kollégium és a papok közeledésén munkálkodtam, meglepve nézve, hogy csak az udvarra jártak be néha a tanítató papok, de a tanárokkal semmi baráti viszonyt nem tartottak fenn. Rektorrá választásom után kiépült a viszony, s sok egyházi konferencia színhelye lett a Kollégium. Szüretkor még 112 vendéget láttunk ebédre Miriszlón... Meglepett, hogy a tanárok mennyire félnek az inspektoroktól. Angelescu tanfolyamain, román nyelvi vizsgáin sokat szenvedtek. Én nem féltem, bár 6 évig csak évről évre adtak működési engedélyt. Tanfolyamon is voltunk Iasiba, de kezdeményezésemre nem fizettük be a kért 1500 lejt, mire egy hétig lógtunk, s végül 300 lejt fizettünk, amiből nem telt sok óradíj, s csak heti öt nap volt 3-3 óránk. Azt is kimondtuk, hogy nem vizsgázunk, nem felelünk, s házi dolgozatot sem készítünk. Így kellemesen telt az idő, én meg református egyházat alapítottam. Ötödik vasárnap 55 odaváló lakosra osztva úrvacsorát, s 8 presbitert és gondnokot esketve fel. Papot is küldtünk, akit egy évig mi fizettünk.”

1934-ben Senczi Molnár Albertről szóló székfoglaló beszédével foglalja el véglegesen tanári állását. Ezt követően még nagyobb lendülettel folytatja tudományos, szakmai munkásságát. Így jelenik meg többek között 1936-ban Nagyenyed és református egyháza c. munkája. 1938-ban Teke történetét dolgozza fel, Chelnokinak Körösi Csoma Sándorról írt könyvében előforduló tévedéseket, elírásokat helyesbíti saját kutatásai eredményeinek felhasználásával, a bécsi döntés után ő a nagyenyedi Református Teológia beszerzője, beindítója és szakmai irányítója, 1941-ben Hegedűs Sámuelről, Csoma Sándor egykori tanáráról értekezik, 1942 áprilisában Csoma Sándor halálának centenáriuma tart tartalmas emlékbeszédet a kollégium dísztermében, 1943-ban a csombordi Gazdasági Iskolában értekezik a Bethlen Kollégiumról, 1944-ben a Heidelbergi Káté átdolgozásán munkálkodik, 1945-ben a nagyenyedi Református Teológia öt éves működésének részletes történetét foglalja össze, s adja ki Nagyenyeden, Az Ige szolgálatában c. alatt. 1946-ban Dózsa Györgyről és Budai Nagy Antalról értekezik, 1948-ban Nagyenyed és vidékének történetét írogatja.

1949. szeptember 1-jén bekövetkezett nyugalomba vonulása után még nagyobb lendülettel folytatja tudományos, kutatómunkásságát. Fent említett kéziratos jegyzékének záradékában ezt olvasom:

“Ezzel befejezem a részletes kimutatást, megjegyezve, hogy rektorságot viseltem a legnehezebb időkben, de állandóan segédkeztem a gyülekezetben, a fegyházban, jártam vidékre, a váradi kerületbe is, amint részletes szolgálati naplóm is mutatja, melyben ötven éves szolgálatom némi hiányossággal részletesen fel van tüntetve. Beszédeim nagy része kidolgozva, másik része vázlatosan gyorsírással jegyzetben van,

nagyjából rendezve. Több mint harminc éven át részt vettem a lelkesi vizsgákon, különösen a bibliatárgyakat, zsidó és görög nyelvű exegesiszt, de mást is figyelve, hiszen a teológiai tanári dolgozat közül, amit bíráltam, csak két Ószövetségi van, Újszövetségi egy sincs, hanem minden más szakból van. Másfél évtizeden át tagja voltam a Vécsi S. néven ismert baráti társaságnak. Gyülekezeti munkámat Imre Lajos és Makkai Sándor látogatták meg. Tartottam a kapcsolatot Debrecennel, hol a tervezett jubileum alkalmával 1938-ban, mint az egyetem doktora, curriculum vitae-t adtam felkérésre. A Bethlen Kollégium meg nem írott történetét új adatok alapján átírtam, kiegészítve a vidék történelmével, ami még rendezésre vár, mint a Halici tanulmány is, amely részletekben íratván meg, átdolgozásra vár, de nem érdemes vele foglalkozni, miután kiadása egyre késik annak a részletnek is, amit átfésülve több mint egy éve nyomdába adtak. Megemlítem még, hogy Erdély és Magyarország ref. iskoláinak, intézményeinek, városoknak képei, berlini, bécsi, ausztriai és tiroli meg besszarábiai emlékekkel együtt össze van gyűjtve, s Emlékeim több kötetre menő anyagban van megírva. 25 év óta foglalkoztat a napsugár felhasználása, új építőanyagok, eljárások, más építési kérdések, de befejezve nincsenek.”

Önálló munkáiból 21-et őrzünk a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban. Ezek tematikája javarészt vallásos jellegű, (János evangéliuma, Az első magyar bibliafordítások, A keresztyén tudományok rövid summája, A magyar Biblia története, A presbiter, A váradi Biblia) más munkáiban Nagyenyeddel és református egyházának történetével, Károli Gáspárral, Szenczi Molnár Alberttel, Misztótfalusi Kiss Miklóssal, a román Mihail Halici-csal foglalkozik.

A két világháború közötti erdélyi szakirodalom is igen nagyszámú cikkét, tanulmányát foglalja magába. A Havi Szemle 1943–44-es évfolyamaiban a nagyenyedi templomerőd, valamint a régi enyedi kistemplom történetével, a Magyar Nyelv 1935–36-os évfolyamaiban a székely rovásírással, valamint a Telegdi-féle Rudimeta másolattal foglalkozik. A Református Egyházi Élet 1934–42-es évfolyamaiban Nagyenyed és református egyházának története, a nagyenyedi egyházmegye, a Bethlen Teológia Akadémia, valamint Málnási Károly kollégiumi tanár személyisége képezi dolgozatainak témáját. A Magyar Könyvszemle (1940) egy általa felfedezett háromszázéves unitárius kátéről, az Enyedi Hírlap 1938–40-es évfolyamaiban a Kollégium múltjával, régi tanárok fizetésével, a kollégiumnak az erdélyi színészetben betöltött szerepével foglalkozik, míg a Református Szemle 1913–1953 közötti évfolyamaiban 27 vallásos jellegű tanulmányát fedeztem fel.

Mindezek mellett Kőrösi Csoma Sándor munkásságának is igen tág teret szentel enyedi munkálkodása éveiben. Jeles enyedi diákunk és tudósunk életútját méltató, s nyomtatásban megjelent munkáin kívül (Emlékezés Kőrösi Csoma Sándor halálának 100 éves ünnepén, Nagyenyed, 1942; Kőrösi Csoma Sándor, Nagyenyed, 1943; Kőrösi Csoma Sándor és Nagyenyed, Klny. Nyírk. 1964; Kőrösi Csoma Sándor

és a kolozsvári tudós kör, 1966; Kőrösi Csoma Sándor és Nagyenyed, Magyar Pedagógia 1963/4.) a Bethlen Könyvtárban ez ideig fel nem tárt, illetve csak részben feltárt kéziratos anyag létezik, mely gazdagon illusztrálja Musnai Lászlónak Kőrösi Csomához való viszonyulását, a Csomával kapcsolatos szakirodalom számos vetületének helyesbítését, újszerű megvilágítását. Tekintettel arra, hogy a nyomtatott Musnai tanulmányok többé-kevésbé az érdeklődők rendelkezésére állanak hazai szakkönyvtárainkban, ezúttal csupán a Bethlen Könyvtárban őrzött kéziratos ritkaságokra szeretném felhívni az érdeklődők figyelmét, mely ritkaságok igenis hűen tükrözik Musnai Lászlónak Csoma Sándorral kapcsolatos enyedi kutatásait, feltárásait, észrevételeit, fejleményeit.

A 60-as évek táján Bán Imrével, Révész Imrével, Szilágyi Ferencsel, Péterfy Lászlóval, Jakab Miklóssal, Gergely Ferencsel, Farkas György kovásznai pappal folytat intenzív levelezést e kérdéskörben.

Bán Imre 1960. január 12-én postázza első megőrzött levelét Debrecenből Musnaihoz, majd a következőben – 1961. augusztus 2-án keltezve – többek között ezeket írja:

“A Kőrösi Csoma-tanulmány érdekes és értékes adatai csakugyan nyilvánosság elé kíváncsognak, azt hiszem azonban, hogy külön kellene választani őket a kollégium történetére vonatkozóktól, mert ezek Váró könyvéből jórészt már ismertek. Amennyiben ez a kettéválasztás a Professzor úr tetszésével találkozónak, a vitázó filológus rész igen megfelelne az Irodalomtörténeti Közleményeknek. A kézirat egészét valóban el kellene juttatni a Kőrösi Csoma - Arhivumba, az Akadémiára, a Kőrösi Csomára vonatkozó részéről külön gépiratot készíthetnék a nyomda számára, megnevezvén pontosan azokat a műveket, amelyekkel vitázik... A küldött ritka füzetet úgy vélem legjobb lesz a debreceni Kollégium könyvtárának juttatni, ahol egyébként szintén van egy kis gyűjtemény a Csomáról szóló irodalomból. Megvan a Tibeti szótár eredeti kiadása, valamint a nyelvtana is.”

1961. november 22-i keltezéssel ellátva levélmásolat birtokában vagyunk. Feladója Musnai László, viszont mindössze annyit tudunk meg, hogy Magyarországra lett címezve. Csak sejthetjük, hogy Bán Imre a címzett. Szó esik benne a Kőrösi név helyesírási szabályáról, II. Kovács József és Csorja Ferenc enyedi tanárok Csomával való kapcsolatáról, az 1910-es Csomakőrösi ünnepélyről, Sándor József és Szabó Gyula Csomával kapcsolatos munkálkodásáról, a Dániel-féle ösztöndíjról, Csoma enyedi tanulóitársairól Göttingenben, majd mindezek után Musnai így folytatja:

“Sajnálom, hogy 1939. évi részletes írásomból kihagyták a téves adatok felsorolását, mert neves emberek írásáról volt szó – pedig nem ők a hibások, hanem az enyediek, kik bizony ezeket régen kellett volna, hogy tisztázzák. Azonban a kollégium és a város történetével is hasonlóan állunk. Mindent elfogadtak kritika

nélkül, sőt megtoldva adták tovább. Ezekről sokat tudnék írni vagy beszélni. Enyedről 1936-ban írt könyvemben én is átvettem sok mindent, amiket most próbálok helyesbíteni, de sajnos ezekkel is úgy vagyok, mint több más munkámmal, hogy kiadni sem tudom. Amiket magam adtam ki nagy áldozatokkal, azok nem jutottak el a nagy nyilvánosság elé. Különösen bibliai, teológiai munkáim nem jutottak túl a határon, itt sem terjedtek, hiszen vidéken éltem, hiányzott a reklám - annál több volt az akadály. Történelmi dolgozataimról is hasonló az eset, több igen értékes új adatot tártam fel, sajnos jó része ma is a fiókomba hever vagy elveszett. Még dolgozom, bár megszoktam, hogy nem sok eredménnyel – de ahogy Arany ajánlja, ha későn, ha csonkán, ha senkinek – írok bár gyengülő erővel. Ünneprészemre, ha bár levélben érintkezem olyan emberekkel, akik méltányolni tudják munkámat.”

1962. április 25-én Molnár József misztótfalusi lelkipásztor postázza levelét, s vele együtt a Baktaynak Körösi Csomáról frissen megjelent könyvét. E könyv kapcsán ír Musnai a továbbiak során 1962. május 9-én 8 gépelt oldalas kritikát, mely írásnak – sajnálatunkra csak 1–2 és 5–8 oldalai maradtak reánk.

Bevezetőjében utal arra, hogy e könyv megjelenését megelőző időszakban rendkívüli erőfeszítéseket tett avégett, hogy egy csomó téves adat helyesbítve kerüljön a könyvbe. Amazok kevés hányada a Protestáns Szemle 1939. évi 8. számában látott napvilágot. 1942-ben egy népies füzetben közöl bizonyos helyesbítéseket, de a nagy események folytán még Romániában sem terjedhetett, a határon túlra alig pár példány jutott a későbbiek során. Közben Korda István: A nagy út második kiadása, s román változata gazdagítja a Csoma-irodalmat, de a szerző – mondja Musnai – a második kiadásban csak négy szót javított, miután regényes könyvébe beleillettek a színes vagy éppen mesés dolgok is. Mindezekre Baktay figyelmét is felhívja, de mivel vele igen későn sikerül kapcsolatba lépnie, vajmi keveset segíthet tévedései korrigálásában.

“Kíváncsian vártam a könyvet – írja Musnai – hiszen az én célom is az, hogy végre a valóságnak megfelelően ismerjük, s ismertessük meg, nemcsak a magyar néppel, ifjúsággal de a tudományos világgal is ezt a rendkívüli embert, akit dicsőkedéssel emlegetnek Indiában, Szentté avatva példaképül állít ifjúsága elé Japán, tanszéket nevezve róla a tokiói egyetemen, 100 év után is él emlékezete a tibeti kolostorokban, de itthon ma is azt állapítjuk meg, hogy életének és munkájának sok részlete vár még tisztázásra.”

S a hiányosságokat emígy sorakoztatja föl Musnai: “Sajnos az erdélyi dolgokat egyre hiányosabban ismerik a határon túl. Arról sem emlékszik Baktay, hogy szülőfalujában 1904-ben nagy ünnepség volt, majd 1909-ben magyar emléktáblát, hazai földet küldöttek a Csoma sírjára szülőfalujából és az enyedi fűzfabotos diákok sírjáról, hogy a Holló Barnabás-féle szobor a Kollégium dísztermében ma is áll, s Marosvásárhelyen is van szobra, s háromszor indított gyűjtést Sándor József az EMKE útján falujának részvételével, s 1928-ban 7078 lej mellett a kovásznai

Takarékpénztárban is jelentős összeg értéktelenedett el, ami a Körösi Csoma Sándor emléket megőrkítő szoborra gyűlt.” Hasonló elégedetlenségét fejezi ki Musnai Baktayhoz intézett levelében is, melyben 1962. június 21-én többek között ezeket írja:

“Nem tud arról, hogy háromszor gyűjtöttek szobrára, hogy Vásárhelyen szép szobor volt, amit 1920 körül ledöntöttek ugyan, de pár éve más helyen van felállítva, s általában következetesen mellőzve van minden, ami erdélyi és székely. Nem az Ön hibájának tudom be, de az Akadémia, hatóságok, közvélemény általában elfelejtkezett mindenről, ami kívül esik a mai határokon, bár a kapcsolatok legalább kulturális szinten fenntarthatók, s ha büszkén hivatkozunk Körösi Csomára nem szabad elfeledni azt sem, hogy elsősorban a miénk, s maga haláláig székely magyarnak tartotta magát.”

Érdekes az a levél, melyet Musnai 1965 május 11-én Szilágyi Ferenchez intézett, s melyben igen részletes megvilágításban adja elő Körösinek finn–ugor, valamint a hun, avar–magyar rokonság iránti viszonyulását:

“A finn–ugor elmélet sem izgatta, s bizonyos, hogy a Káspi tó körüli magyar falvakon túl az őshaza érdekelte, amelyet Keleten, Kína-Tibet körül vélt feltalálni. A finn rokonság is onnan eredhet, s ő a forrást kereste, nem a rokonságot. Mindenesetre érdekelte az is, de fő az őshaza, s azt akarta felkutatni.

A hun–avar–magyar rokonságot eleitől hitte, s mint székely, magát hun ivadéknak tartotta, aki ha a szélek őrizetére rendelt testvérei között is él, de a hunok ivadéka, akit nem László telepített a szélekre, hanem ott voltak őseink mint őslakók századok óta külön szervezetükben, mielőtt a magyar honfoglalók bejöttek volna. A székelyek csatlakoztak a honfoglalókhoz, s lehet, hogy azok segédsapatait a szélek őrizetére telepítették egyszer Telegd vidékére, máskor a mai Szászsebes, Orbó és Kézdi vidékére, s onnan Keletre a kézdi, sepsi és orbai szélekbe, de az anyaszék Udvarhely, Maros, Csík sőt Erdővidék is ősi fészük volt. A Hargita, Rika, Bálványos vár, Budvár s a rabonbánok és a székely szervezet nem a tatárjárás idejéből való, s ezt semmiféle tudós elmélet el nem döntheti. Csoma a székelységre ezért volt, hogy úgy mondjam büszke, s Hegedűs Sámuel is a hun elmélet híve volt és maradt...

Finnország és Lapponia emlegetése – írja tovább Musnai – inkább a Gyarmathi őhaja, s alapja csak annyi, hogyha erre lenne szükség, vagy ezt céljának eléréséhez szükségesnek találná, kész volna elmenni, de tudjuk, hogy erre sohasem gondolt komolyan, hanem a Távol-Keletre, s őshaza felé igyekezett bármely úton eljutni. Tehát amint a Göttingába menetelt sem a Gyarmathi utasítására vette tervbe, a finn–ugor rokonság földje sem érdekelte, hanem a napkeleti eredet rokonság tana mellett maradt.”

1962. november 23-án Révész Imre intéz terjedelmes levelet Musnaihoz, melyben többek között a magyarországi kiadási viszonyokról, lehetőségekről, nehézségekről tájékoztatja partnerét, azt tanácsolva többek között, hogy dolgozatához csatoljon egy-két oldal terjedelmű pro-memoria felét, melyben dióhéjban mondaná el dolgozata kiadásának szükségességét, indokoltságát. “Én ezt a pro-

memoriát – írja Révész – megmutatnám pár embernek, akikről feltételezem, hogy érdeklődésük mellett a felelősségérzet is felébred bennük az ügy iránt. Ma az emberek nagy része, mint mindenütt, az akadémiai körökben is túl van terhelve munkával, s vagy azért, vagy egyéb, természetében rejlő okok miatt ideges és türelmetlen, hosszabb információkat bevenni sem szóban, sem írásban nem hajlandó, hanem elintézi a dolgot egy udvarias „majd-majd”-dal. Egy másik, nagyobb része pedig olyan kizárólag közgazdasági vagy természettudományi érdeklődésű, hogy Kőrösi Csoma Sándornak legföljebb a nevét ha ismeri, egyébiránt pedig azt sem tudja, „Töke vagy tőrös étek”. S ha efféle dolgokat megemlít nekik az ember, lehangelten kell azt tapasztalnia (mutatis mutandis) amit már ennek előtte 427 esztendővel megírt a jó Ozorai Imre: „akár az kű falnak szóljanak deákul, akár a paraszt embernek, egyaránt értik mind a ketten...”. Azért kell ma az emberekkel, hacsak nem egészen szakemberek az illető kérdésben, csak röviden szólni, hogy megragadjon bennük valami, s esetleg „bekapják a horgot”.

A fenti helyzet kiegészítését szolgálja Révész 1963. június 5-i levele is, melyben Baktay halálának elsíratása után – aki szerinte „nagyra rajta lett volna, hogy közöljék a Musnai tanulmányt, mert „a becsületes igazmondó kritika jól esett neki” azt írja a pillanatnyi helyzetről, hogy „most úgy áll a dolog, hogy mindenütt a hely- és papír szűkével hozakodnak elő, s teljes elismerésük hangoztatása mellett húzzák a dolgot amennyire csak lehet. Acélkönyök és lóborpofa nélkül – amivel egyikük sem rendelkezik - csak egészen mellékesen állnak az emberrel szóba, ha valamit – még a Tiedhez hasonló kis terjedelmű, pedig nagy értékű és hézagpótló dolgozatot is leköszölni akar. A szorosan vett természettudományokon kívül a prioritás minden vonalon a közgazdaság-történetet és technikát illeti, minden többi csak azután juthat szóhoz. Ezzel az általános tendenciával szemben legjobb akaróim is tehetetlenek. De különben is mindkettőre áll az, amit egyszer Tompa Mihály sóhajtott el:

„A vén ember zsidvásárra kerül
hol olcsó, olcsó lesz kegyetlenül.”

A székely rovásírásról szóló dolgozatát Benkő Loránd és Pais Dezső hozzájárulásával próbálta Révész értékesíteni, Csomáról szóló tanulmányát pedig Nagy Sándor főszerkesztő és Kiss Árpád szerkesztő személyes kapcsolata alapján sikerült megjelentetnie Révésznek.

Értekes és fontos szerintem az a levél a Csoma-kérdés kapcsán, amelyet Jakab Miklós lelkipásztor küldött Musnainak Budapestről „áldott hatású volt vallásanárom, később szolgatársam, most komám” címmel, melyben alábbiakat közli Musnainak:

„Édesanyám csomakőrösi. Családjá ma is ott él elég kiterjedt rokonsággal. Magam Csíkban születtem, de 1920-ig többnyire Csomakőrösön éltem. Anyai nagyapám Dancs Benjámin, aki 1850-ben született, Nagyenyeden maturált. A család tud arról, hogy gyermekkorában Kőrösi Csoma Sándor példájával ösztönözték, szé-

gyent ne valljon vele a falu, mert abban az időben Csoma után az egyetlen Kőrösi volt, aki az enyedi Kollégium növendéke lett. Ez igaz lehet, de a későbbiekéről se tudok részleteket, márpedig szívesen gondolok egy ilyen dolgozatra: Csomakőrösi diákok Nagyenyeden. Nagyapám 1916-ban halt meg. Én akkor nem beszélhettem vele effélékről. Később tudtam meg, hogy őt érdekelte a Csoma-ügy. Rokonaim sokszor serkentettek a hazamenetelre azzal, hogy a padláson, s a fiókokban elpusztulnak a Csomára vonatkozó iratok. Mikor 1920-ban kijöttünk, apró tárgyainkat nagyapám Enyedet sokszor megjárta ládájába helyeztük. Erről a ládáról elbeszéltek, hogy valamikor irattartó volt, de amikor az első világháború alatt a falu lakossága elmenekült, egy otthon maradt rokon megőrzésre, más ingóságokkal együtt a ládát is magával vitte, s később üresen került haza. Csoma támogatója és atyjai barátja Kónya rektor bizonyára nem kis jelentőségű és nem kis számú levelet kapott tanítványától, mind nyugati, mind keleti útvjáról. A Kónya-lakta házba később fent említett mentő rokonai kerültek. A Kónyához írt levelek is itt jutottak birtokunkba – ha igaz, mert a későbbiek során egy nem ott lakó Molnár Polixénia néne lett az értékek őrzője, de ő – Poli néni, Ördögh Dánielné, nem ott lakott. Egyszer testvérhúgát, Dancs Benjáminét (Molnár Julianna) kenyérsütés közben találta az őt meglátogató Poli néni; ekkor hangzott el ez a bejelentés: a minap én is behevítettem annak a tekerőgőnek a Kónyához írt leveleivel, mert szükségem volt a hiúban levő kasra, melyben a levelek álltak. Poli néninek sokáig lakója és kosztosa volt Kónya egyik késői hivatali utódja: felsőcsernátoni Cseh Lajos rektor. A levelekről, melyek netán nagyapám ládájából kerültek ki és a Buna-házban kerültek volna állítás szerint padló alá, Cseh rektor kezén is megfordultak, s mind a Buna-féle állítás, mind a Poli néni hamvasztása fedő-meséje csak egy ismeretlen valóságot takar, s a levelek megvannak. Ezek a kissé kaotikusan hemzsegető elgondolások engem is megkísértettek, s csak akkor tisztulok fel a romantikus álmódorásból, amikor olyat olvasok, amit a Magyar Pedagógia közölt Bátyám tollából, melyhez fogható tudományos munka Duka-féle gyűjtés óta nem jelent meg.”

Érdekes adatokat tudunk meg Kőrösi Csomával kapcsolatosan abból a levélből is, melyet 1965. július 30-án Gergely Ferenc pécsi lelkipásztor postázott Musnainak, s melyben a Pécsen felállítandó szobor kapcsán írja a következőket:

„Megígérttem, hogy küldök egy képet a pécsi Kőrösi Csoma szoborról, hát teljesítem az ígéreteket. Ez a felállítandó szobor agyag mintája, mely bronzanyag hiányában, csak a jövő évben lesz a Mecsek alatt felállítva. Ezt tudtam meg az alkotójától: Antal Károlytól. Egy kis kálvária-féle ezt a magyarországi Kőrösi Csoma Sándor szobrot is körülengte, mert a nagy felszabadulási ünnepségekre való tekintettel, a nagyvezérkariak Kőrösi Csoma szobrának bronzanyagát is beleöntötték a heroális nagyalakú Lenin szoborba, és e legnagyobb magyar csillagnak a firmamentumunkon a szoborba öntésére nagy kegyesen felajánlottak egy néhány mázsa

alumíniumot, amibe a művész nem mehetett bele, s így ígérték meg, hogy jövőre lesz 12 mázsa bronzanyag — hát felállítják Pécsen a Kőrösi Csoma szobrát is.”

Mindezek után jöjünk idehaza Kovásznára, honnan 1963. augusztus 23-án Farkas helybeli lelkipásztor válaszol Musnai levelére, melyben azt írja többek között, hogy a Csorvási szobrász által elkészített trahit mellszobor ott van Kovásznán, az említett helyen és várja a méltó helyre való felállítását. „A szobor nem a megszokott Barabás Miklós-féle finom, szelídvonású arcot örökíti meg, hanem egy egészen más, talán egy eszményi alakot, nem lehet tudni miért, talán azért, mert ez egy nagyobb akaraterőt fejez ki, vagy ki tudja mit. Eredetileg a kovásznai kultúrház előtt akarták felállítani, de ez egyelőre elmaradt, nem tudni miért? Mindenesetre a szomszédos Csomakörösön kellene állnia, mert ez a szülőfalu, s ahol jelenleg a református templomban elhelyezett emléktáblán, az egyház tulajdonát képező ún. Csoma-kerten, és egy felszegi kertben lombosodó néhány öreg diófán kívül semmire sem lehet rámutatni, ami a nagy utazóra és tudósra emlékeztetne. Sokszor mondtam, hogy kár tovább várni, és ideje lenne a templomkertben legalább egy szerény emlékkövet felállítani, rajta a legszükségesebb életrajzi adatokkal és esetleg egy idézettel a hátrahagyott levelekből. Ennek megvalósítása várja emberét.”

Orbán Áron szobrászról és munkájáról Musnai Béla számol be 1966 szeptember 24-én keltezett levelében, melyben ezeket írja:

„Holnap leend egy hete, hogy Orbán Áron szobrász és az udvarhelyi dr. Petru Groza Líceum új rajztanárától, két héttel azelőtti műtermi látogatásom után, vasárnapi szünnapon megkaphattam a mellékelt két szoborfelvételt. Ugyanis elébb csak tájékozódhattam és később a lakásán kellett felkeresnem a Teilor u. 50 házszám alatt, hogy feleségével keressék elő a kért dolgokat. Mert mindenki zsúfoltan lakik, és az eltett dolgokat nehéz előkeríteni. Egyébként a Teilor u. ezelőtt a Kossuth utca volt. Minden a változás dúl, de elég gyors. A műterem a rókavárosi részben van az összes helyi festő és szobrász művészek számára, a volt kaszárnnyák körül. A Kossuth utca folytatásán...Örömmel mentem a megbízásban eljárni. A művész is szívesen ígérte meg és adta a kért felvételt. Egyben megmutatott még két fényképlenyomatot a gipsz szobortervezetéről, melyek fellelhetők a Művelődés 1959. évi januári számában, valamint az Utunk 1958. decemberi számában. Jó fényképész készítette és a szakmagyarázat szerint az elkészülő, kőbevésett szobor már sohasem olyan sikeres, mint a gipsz tervezet. Ezekből már nincsen felvétele, sem filmje, mert elkérték a szerkesztők, a fényképész pedig Izraelbe disszidált a felvételek filmjeivel.”

Dr. Musnai László 1967. május 8-án fejezte be földi életét. Engel Károly a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények 1968/1-es számában méltatja az elhunyt pályafutását:

„Tanító-papcsaládból származott, melynek tradícióit Senczi Molnár Albert koráig vezette vissza. A középiskoláit Székelyudvarhelyen, a református teológiát

kolozsváron végzi, majd az 1910–11. és 1917–1918. tanévekben a berlini, illetve a bécsi egyetemeken tökéletesíti szaktudását. A kényszerű pályaválasztás nem szorítja egyébként szűk korlátok közzé az érdeklődését, ugyanis munkás élete folyamán egyaránt foglalkoztatták a közel-keleti nyelvek, az építészet, a földművelés és a közgazdaság kérdései.

Fő kutatási területe azonban mindvégig Erdély művelődéstörténete maradt, s ezen a téren oly szép eredményeket ért el, mint például Mihail Halici elveszettnek vélt könyvjegyzékének a közzététele, a hazai tanuló évek jelentőségének tisztázása Kőrösi Csoma Sándor tudományos felkészülésében (mindkét közlemény a Nyírk. hasábjain látott napvilágot), vagy annak a könyv- és irodalomtörténeti szempontból is becses régi magyar bibliagyűjteménynek a létrehozása, amelyet néhány évvel azelőtt a kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetnek adományozott,

A nagyenyedi Bethlen Kollégium volt növendékei érdemes rektorprofesszorukat, folyóiratunk pedig munkatársaink-egyikét veszítette el halálával.”

KŐRÖSI NYOMÁN ZANSKÁRBAN AZ 1998-AS ERDÉLYI CSOMA-EXPEDÍCIÓRÓL...¹

Expedíciónk 1998. július 1. és augusztus 24. között zajlott le Indiában. Fő célkitűzésünk volt eljutni a zanskári (Északnyugat-India) Zanglába, Phuktálba és esetleg a kinnauri Kanumba; megpróbálni lehetőleg legpontosabban követni azokat az útvonalakat melyeket Kőrösi követett (vagy követhetett) 1824–1827 között², ezáltal beletekinteni a jelen Ladakh, Zanskár, Lahaul, Spiti, Kinnaur és Kulu természeti viszonyaiba és életébe. Ezután Kőrösi hagyatékát keresve indultunk el Delhiből Calcuttába és Darjilingbe.

Egyik legelső utunk Indiában a delhi Magyar Kulturális Központba vezetett, ahol Bethlenfalvy Géza úr hasznos tanácsokkal látott el a zanskári viszonyokat illetően, ugyanakkor helyesbítette terveinket.

Egyik legnagyobb problémánk Delhiben az volt, hogy még az illetékes, hivatalos szervek³ sem tudnak semmi biztosat mondani egy olyan távoli peremterület, mint Ladakh és Zanskár aktuális viszonyait illetően, csak a már általunk is ismert általánosságokról tudtak beszélni.



Nem tudtunk válaszolni rengeteg részletkérdésre, most csak a fontosabbakat szeretnénk említeni: a kashmíri pakisztán-indiai határkérdés miatt dülő harcok nem fenyegetik-e közvetlenül Zanskár északi részét?; vajon hol olcsóbb a Padum-Darcha szakaszra szükséges lovak bérlése, Padumban vagy Darcha közelében?; a túrához szükséges élelmékészletet fogjuk-e tudni pótolni Padumban?; szükségünk lesz-e valamilyen speciális felszerelésre (kötél, biztosítások, magashegyi felszerelés, stb.) a túra alatt?; sikerül-e majd Keylongban megszerezni Spiti és Kinnaur áttazására szükséges engedélyt? E kérdések egy része most már fel sem vetődne, de akkor információhiány miatt mind fejtörést okoztak.

Delhiben egy nagyon fontos kérdésre nem kaptunk választ: már járható-e a Darcha-Leh út? A Delhi–Leh repülőútra nekünk semmiképpen nem volt pénzünk, ezért – jobb híján – a döntést Manalira halasztottuk. Ebből következett az is, hogy Delhi-ben kérdéses volt még az útirány eldöntése is: a Manali–Darcha–Leh–Kargil–Padum–Zangla–Padum–Phuktal–Darcha–Manali útvonalat az előbb fesorolt, vagy forr tott irányban próbáljuk megtenni?

Manali (2150 m) a Beas völgy felső folyásánál fekvő hírneves üdülőtelep, a nyugati Elő-himalája szívében fekszik. Indiaiak számára közkedvelt nászút-célpont, hippie- és turistaparadicsom. 1996-os utunk alkalmával kipróbált csatlakozással szerettünk volna felutazni: egy éjjeli vonattal indulni Delhiből, mely Chandigarhba ér hajnaltajt, ahonnan az első busszal továbbindulni Kulu fele, és ha minden jól megy, akkor 12-14 óra után megérkeznénk Manaliba.

Terveinkkel ellentétesen az utazás nem ment ilyen simán. Miután (önhibánkon kívül) lekéstük az esti vonatunkat, majd a chandigarhi buszunkat, buszjárat hiányában még késő este is stopoltunk Kulu határánál. Amire nem számítottunk, hogy motoros-riksával érkezünk meg Manaliba, enyhén sárosan és egy kicsit megfagyva.

Másnap Manaliban kiderült, hogy az út Ladakh fele csak Darcháig járható, a Baralacha hágó (4890 m) még le van zárva a közszállításnak, de a katonai járművek már használják. Nekünk plusz költséget jelentett volna várni a hágó közeljövőbeli megnyitására, ezért úgy döntöttünk, hogy lehető leghamarabb megpróbálunk indulni túránkra, Darchából Padumba. Különben is, amíg az útviszonyok nem stabilizálódnak elég kockázatos utazni, elsősorban azért mert az elakadás veszélye mindig fennáll. Utitársaink mesélték, hogy ők egy alkalommal szinte egy hetet "utaztak" Manaliból Lehbe, miután a busz lerakta őket egy úteszakadás miatt valahol a "senki földjén". Elgyalogoltak vagy 30 km-t az első faluig, de itt három napot vesztegettek egy kaszárnya közelében az első Leh felé tartó járműre várva.

Tehát a tények kényszerítettek a pontos útiterv meghatározására: gyalogtúránk Darchából (3360 m) fog indulni, majd a Shingo hágón (5100 m) átkelve, a Kargiakh völgyet fogjuk követni Tethán át Purniig (3750 m), ahonnan kitérőt fogunk tenni Phuktálba (3990 m). Phuktálból három nap alatt leereszkedünk Padumba (3500 m),

majd egy négynapos kitérőt teszünk Zanglába. Padumból busszal vagy autóstoppal a Pensi hágón (4400 m) át jutunk ki Kargilba (2650 m), majd innét az Indus völgye fele térünk és két nap alatt jutunk el Lehbe (3500). Ekkorra már biztos rendeződnek az útviszonyok és a ladakhi értelemben vett, normálisnak tekinthető feltételek mellett (ami egyáltalán nem zárja ki egy szakadékba való zuhanás lehetőségét, mint a '96-os utunk alkalmából) utazhatunk ki Lehből Keylongig a Taglang (5328 m), Lachulung (5020 m) és Baralacha (4980 m) hágókon át. Keylongban, ha sikerül az engedélyt megszerezni Spiti és Kinnaur átutazásáért és a költségvetésünk is még megengedi, akkor a Kunzam hágón (4500 m) kerekülünk Tabo és Kye érintésével felkeressük Kanumot, majd a Sutlej völgyét követve Shimlán át térünk vissza Delhibe. Ellenben, ha nem kapjuk meg az engedélyt akkor már a jól ismert Keylong–Manali–Kulu–Chandigarh–Delhi utat fogjuk választani.

Habár a Padum fele induló túrák nagy része Darchából indul, a lovakat mindig a 140 km-re fekvő Manali környékén tartják, elsősorban a Beas felső folyásánál található gazdag legelők miatt. A felső Beas völgyének gazdagabb legelői és erdői vannak mint a szomszédos Lahaul tartománynak, márcsak a köztük levő több mint 1000 m-es szintkülönbség miatt is. A Himalája⁴ egyik előgerince választja el őket egymástól, melyen keresztül mi a Rohtang (3960 m) hágón fogunk átkelni. Ez a gerinc már elég magas ahhoz, hogy egy különböző klímát alakítson ki Lahaulban, ahol többet tart a tél, sokkal kevesebb a csapadék, és fák alig vannak. Zanskárba és Ladakhba még ennél is kevesebb csapadék jut.

Manali a Kulu, Lahaul és Spiti körzetekben szervezendő, ugyanakkor a zanskári Padum–Darcha túrák, kirándulások egyik fő bázisa (leszámítva a sokkal szerényebb keylongi vagy padumi lehetőségeket). Gyakorlatilag bármilyen ötletre lehet találni vezetőt, kísérőt, hordárt, ha a pénz nem akadály. A kashmíri háború napjainkban tapasztalt fellángolása előtt a turistacsoportok (minimum 3 vagy 4 személy) engedélyt kaphattak az elvileg katonai ellenőrzés alatt álló területekre is, ahová azidáig egyáltalán nem engedtek be idegeneket. Zanskárt 1975-ben nyitották meg a turizmus számára. Bethlenfalvy Géza első között használta ki ezt a lehetőséget és Kargil felől, a Pensi hágón átkelve, gyalogosan jutott el belső Zanskárba. Később egyre inkább bővültek a lehetőségek, mint például a Kargil–Pensi hágó–Padum autótú megépítése. A lahauli és zanskári turizmus fellendülésének mérföldköve volt az 1988-ban a turizmusnak megnyitott Manali–Keylong–Leh katonai út. Elsősorban ezért, mert így ki lehetett kerülni a politikailag nagyon instabil Kashmiron való átutazást és a Dras–Leh út használatát (amely nagyon közel van a pakisztán-indiai tűzszüneti határhoz). Ezt követte Lahaul egyes részeinek "felszabadítása" a turizmus számára, majd az engedéllyel látogatható Spitibeli kolostorok (Tabo, Kye) és a felső Sutlej völgy (Kinnaur, Basehr) egyes jól meghatározott településeinek a látogathatósága.⁵

Terveink szerint a Darcha–Padum szakaszra mindössze egy vagy két lovat

szerettünk volna bérelni, mert szinte feneketlen élelmiszerkészlet⁶ cipeltünk eddig magunk után. A lovak bérlése Manaliban nem lett volna probléma, de sajnos mi erre egy elég korlátozott összeget szánhattunk. Valószínű volt, hogy találhatnánk Lahaul tartomány központjában, Keylongban, vagy a Darcha környéki falvakban is lovakat, de a biztonság és lehetőségek szempontjából úgy döntöttünk, hogy inkább Manaliban próbálkozunk először, lehet, hogy egy hivatalos turistairodától sikerül megfelelő áron bérelni. Nem felejtettük el, hogy a közbiztonság nem a legjobb a környéken – főleg a szomszédos területeken – és a kashmíri pakisztáni katonai erők támadásainak fellendülése, ugyanakkor a kashmíri muszlim szélsőségesek tömeggyilkosságai sem voltak ismeretlenek számunkra.

Ideális esetben a manali turistairodák egy ilyen túrára ajánlott kísérőszemélyzetében van túravezető, lovasz, szakács, esetleg nagyobb fős csoportoknál külön kíséret is, akik segédkeznek a tábori konyhánál, táborverésnél. Legtöbb esetben azonban egy-egy vagy két ember lát el mindenféle szolgálatot (főzés, táborverés, útmutatás). Részletekbe menően meg kell állapodni, hogy ki fog gondoskodni a szállásról (vagyis a sátorról), az élelmezésről⁷, a főzőbe szükséges benzinnel, a lovak takarmányáról, a kísérőszemélyzet ellátásáról, stb. Különben meglepetésben lehet része a gyanútlan kirándulónak.⁸ Persze a túra ára függ a szolgáltatástól és nagyjából mindenféle változatról lehet alkudozni.

Nekünk egy hosszú, többfelvonásos alkudozás és költségvetés újraszámolás után sikerült egy megfelelő árat kibőjtölni, persze a tipikus indiai reklámszöveg, a „csak nekünk” kíséretében. A mi változatunkban csak egy lovasz és 4 ló⁹ szerepelt; a sátrat, élelmiszert, benzint mi szereztük be és nem voltunk kötelesek eltartani sem a lovászunkat, sem a lovakat. A napi megteendő útszakaszokat mi határozhatuk meg – persze egyeztetve lovászunk véleményével –, de nem térhettünk le a már megegyezett útvonalról (Darcha–Shingo hágó–Purni–Phuktal–Purni–Padum), amit 10 nap alatt kellett megtegyünk. A Purni–Phuktal–Purni kitérő ideje alatt lovászunk Purniban fog várakozni ránk, amíg visszaérkezünk. Minden plusz napért ráadást kell fizetni, de nekünk nem jár prémium, ha netán hamarabb fejeznénk be a túrát (ami meg is történt).

Az üzletet Dezső kötötte meg másnap, mi pedig egy indiai viszonylatban rövidnek mondható hat órás buszozás után – amit lábon állva tettünk meg – átvitteleztünk a Rohtang hágón (3960 m) Keylongba (3350 m), Lahaul tartományba, az első olyan területre, ahol már a buddhizmus a többség vallása.

Dezsőt Keylongban vártuk be, miközben mi ismerkedtünk a környékkel és a magassággal. Első kiruccanásaink közé tartozott a Khardung kolostor meglátogatása, majd Keylong környéki falvakban sétálgattunk, ismerkedtünk. Keylongban kellett beszereznünk a főzőfelszerelésünkhöz szükséges benzint, ami elég nehéz feladatnak bizonyult. Miután már Keylongtól 15–20 km-re levő benzinkutakat is sikertelenül kerestük fel, nekifogtunk végigkérdezgetni a helyi embereket nem

tudnak-e eladó üzemanyagot? Végül egy helybelitől vásároltunk 18 litert, persze borsosabb áron. Később rá kellett jönnünk, hogy ez az "üzemanyag" sokkal gyengébben ég a főzőnkben mint a benzin, dehát akkor már nem volt mit tenni.

Igyekeztünk minél többet kipróbálni a helybeli konyha termékeiből. Sőt bemerészkedtünk olyan helyekre, ahol egyáltalán nem fordult meg fehér ember (pénzhiány miatt elég sokszor "étkeztünk" nyugati értelemben vett, teljesen higiénia-mentes helyeken), aminek aztán az lett a vége, hogy Lacinak gyomor- és vakbélproblémái lettek: magas láz és szűnni nem akaró hasi fájdalmak. Már-már azon gondolkodtunk, hogy így nem lehet megindulni, de a Manaliban kibérelt lovak már elindultak, nem lehetett halasztani útutazásunkat Darchába. A gyógyszeres kezelés hatására szerencsére javult Laci helyzete, ezért újra nekiindultunk. Stoppra-buszra várva kiderült, hogy több turistacsoport indul Darchából Padumba azon a napon, mikor mi is indulni szándékszunk, mivel a rendelkezésre álló 11 nap pontosan elég, hogy elérjük a Karsha kolostor évi nagyünnepét. Reménykedtünk, hátha ott lehetünk mi is majd valahogy, ugyanis Karsha csak egy kis kitérőt jelent a Zangla felé vezető útról.

Keylong mindössze 30 km-re van Darchától, de buszunk 10 km-rel Darcha előtt elakadt, mert az utat elmosta a víz. A jéghideg, gyors vízfolyáson gyalogosan kellett átkelni, nekünk pedig a fejünk tetején átszállítani hátizsákjainkat és ezenkívül nem kevesebb mint 50 kg-os élelmiszeres zsákunkat. Szerencsénkre egy Darcha irányába éppen induló kis nyitott teherautóban összezsúfolódtunk mindazok, akik vállalkoztunk az átkelésre, és sötétedéskor megérkeztünk Darchába.

Darcha egy pár házból álló állandó település, amely a nyári turistaidény alkalmával gyarapszik még pár lakossal. Elsősorban katonákkal és rendőrökkel, akik az ekkor működő ellenőrzőpontnál teljesítenek szolgálatot, vendéglősökkel és szállodásokkal, akik nagynevű hotelekre és szolgáltatásokra utaló feliratokkal teleagga-tott alkalmi sátorokban, borsos áron készek etetni és altatni az erre vetődő turistát, helybéli. Mindezek azért léteznek, mert a Manali–Leh utat csak két nap alatt teszik meg a buszok, éjszakára megpihennek valahol. Ilyen időszakos tanyák nőnek ki a földből a lehi út fele tájékán, mint: Darcha, Pang Camp, Sarchu, stb.

Miután felhúztuk sátrunkat, találkoztunk lovászunkkal, aki három nappal ezelőtt indult Manaliból, hogy a megbeszél, napon érkezzen meg Darchába. Kashmirból származik. A jó fizetés reményében minden évben átjön a lovaival a Kashmirral szomszédos Kuluba és Manaliban szerződik egy nyári turistaidényre.¹⁰ Sajnos nem beszél az angol nyelvet, lehet, hogy ért valamit, de erre mi semmiképp nem alapozhattunk. Egy alkalmi tolmács közvetítésével egyeztettük elképzeléseinket, mi pedig csak reménykedtünk, hogy nem lesz nagyon szükség effajta komolyabb egyeztetésre az út során, mert tolmács híján szinte lehetetlen lenne.

Másnap reggel, miután felpakoltuk csomagjaink egy részét a lovainkra, megindultunk a Shingo hágó irányába. A tolmács hiánya már az első nap reggelén gondot

okozott. Lovászunk nem várt meg minket az indulásnál. Gondoltuk sebj, biztos nyilvánvaló, hogy melyik ösvényt kell majd kövessük. Azonban egy adott szakasz után az általunk követett ösvény több szintre szakadozott az oldalban és kezdtünk aggodni, hogy ha bevárna minket (kezdetben még naivak voltunk...), esetleg elmen-nénk felette vagy alatta. Nem volt más hátra, mint megpróbálni beérni őt. Igen ám, de melyik ösvényt követhette? Hárman háromfele rohantunk el. Végül is egy hosszantartó "hajsza" után sikerült megtalálnunk. A kapcsolatunk az egész túra alatt sok gondot okozott, elsősorban a nyelvi nehézségek miatt. Ekkor lett számunkra világos a lovász és túravezető közötti különbség. Az előbbi a lovak gyors iramával lépést tartva, gyakorlatilag minél hamarabb szeretné elérni az esti táborozóhelyet és nem nagyon aggódik a turisták esetenként felmerülő problémái iránt (hacsak ez nincs benne az előzetes megállapodásban). Az utóbbi a turista mellett marad mindvégig, és néha az elsősegélynyújtó felszerelést is magával cipeli.

Darcha (3360 m) és a Shingo hágó (5100 m) közötti szintkülönbséget általában három és fél nap alatt szokták megtenni. A naponta megteendő útszakasz nem olyan hosszú (általában 15 km körüli), de a magasság miatt sokkal lassabban lehet előre haladni, és az útviszonyok sem a legjobbak. Így a napi kb. 5-6 órás gyalogolás bőven elég volt ahhoz, hogy a következő táborhelyet elérjük, de ahhoz is, hogy elfáradjunk. Az első két táborhely, Palamo (3580 m) és Zanskár Sumdo (3750 m), Darchától észak-nyugati irányba nyúló völgyben, a Chandra folyó egyik mellékága mellett van, mely párhuzamosan halad a Himalája főgerincével. A 2. táborhelytől, egy mellékvölgyet követve szinte merőlegesen fordulunk rá a főgerincre. Az utóbbi völgy felső részén található 3. táborhelyet (Chumik Napo, 4600 m) elhagyva, a Shingo hágón (5100 m) keresztezzük a Himalája fő gerincét, majd leereszkedünk a Kargiakh völgy felső folyásánál található 4. táborhelyre (Lakhang, 4200 m). Lakhangtól a Kargiakh folyó bal partját követve, Purnin (3700 m) keresztül 4-5 nap alatt lehet elérni Padumot (3500 m). Nemcsak nekünk, de általában az erre túrázók tervei között, szinte kötelezően szerepel a phuktáli kolostor (3960 m) meglátogatása, mely Purni faluból indulva egy napos kitérőt jelent.

Ellentétben egyes nézetekkel,¹¹ akik a világ egyik legeldugottabb és legki-etlenebb zugának írják le a területet, meglepetésünkre meglehetősen sokan indul-tunk ugyanazon a napon Padum irányába. Mi több, túránk folyamán, egyes táborhelyeken szinte kis sátorvároskák alakultak ki a Padum-Darcha és fordított irányban közlekedő túrázók sátraiból. Talán ehhez hozzájárult az a tény is, hogy a Darcha–Padum–Karsha kolostor távolság (kb. 110 km) megtevéséhez szükséges idő pontosan elég volt arra, hogy a túrázó elérjen Zanskár legbefolyásosabb kolostorának, Karshának az évente egyszer megrendezett vallásos ünnepére. Ezt kihasználták a turistairodák is, külön meghirdetve a Darcha–Padum–Karsha túrát.¹² Emellett közre játszódhatott az is, hogy a Baralacha hágó zárva volt. Vagyis,

ha valaki nem akart egy meglehetősen hosszú és akkortájt nem ajánlott kashmiri kitérőt tenni, hogy elérjen Padumba, vagy nem szándékozott berepülni Lehbe, majd innét a legjobb esetben is (terepjáróval) két napot utazni Padumig, akkor a Darcha-Shingo-hágó-Padum útvonal volt a legkönnyebbek egyike, amit választhatott.¹³

Közvetlenül az indulást követő tévelygésektől eltekintve, gyönyörű délelőttünk volt. Festői völgyön, hófödte csúcsok között haladtunk felfele, kényelmesen, de ugyanakkor jó iramban. Rövidesen elhagytuk az utolsó állandó települést is, és vele együtt a most épülő, burkolatlan autótutat. Legközelebb csak 9 nap múlva Padum közelében (Mune) lesz alkalmunk újra autótutat taposni, egészen odáig ösvényeket kell követnünk.

Alkalmunk volt tapasztalni a cukorka (tibetiek szavajárása szerint: bom-bom) "fényképező-valuta" szerepét, mely végigkísért zanskári tartózkodásunk alatt. Kivétel nélkül és életkortól függetlenül mindenki elvárja az ilyenfajta kisebb ajándékokat (ha már aprópénzt nem akarunk adni).

Déltájban elértük Palamot (3580 m), az első táborhelyet, ellenben mi úgy döntöttünk, hogy megpróbáljuk még aznap elérni a Zanskar Sumdot (3700 m). Ez sikerült is, de már holtfáradtak voltunk, sajgott a fejük és rosszullet környékezett. Valószínűleg nem csak enyhe hegyi betegek lettünk, hanem egy kis napszúrást is kaptunk. Már csak annyira volt erőnk, hogy a sátrat felhúzzuk és lefeküdjünk.

A következő nap délelőttjén kisebb akklimatizációs túrára indultunk. Minél fennebb akartunk jutni egy mellékvölgyben anélkül, hogy megerőltetnénk magunkat, majd visszatértünk táborhelyünkre. Az ilyen típusú túrák hozzásegítik a szervezetet, hogy könnyebben alkalmazkodjon a magassághoz.

Úgy igazából csak Zanskar Sumdoból elindulva tértünk rá a Shingo-hágó (5100 m) felé vezető völgyre. Fennebb haladva egyre inkább éreztük a magasságot és az ehhez kötődő oxigén-hiányt.¹⁴ Meglehetősen lassú, majd egyre lassabb sebességgel tudtunk haladni. Már egy enyhe gyorsulás is erős fejfájást okozott. Hamar elfáradtunk, és fennebb haladva egyre többször kellett (akár 20-30 méter után is) kis pihenőket tartani. De a táj szépsége részben ellensúlyozta fáradságunkat. Az óriási kopár, sziklás oldalak méretei mellett teljesen eltörpültünk. A tiszta magashegyi levegő okozta optikai csalódás következtében a távolságok sokkal közelebbnek tűnnek, mint ahogy a valóságban vannak, ezért erőfeszítéseink dacára szinte állni látszottunk a kő- és hórengetegben. A kis völgy mindkét oldalában "égig érő", jórészt névtelen, havas csúcsok és gleccserek magasodtak. A Shingo-hágó előtti utolsó táborhelyünk 4600 m-en volt. Nagyrészt megbékültünk a kényszerűségből most már megszokottá vált állapotokkal, és csak a hágóra tudtunk gondolni, ahonnan már csak lefele visz az ösvény, egyre lennebb. Laci bírta a viszonyokat. Ő még pirkadat előtt nekiindult a hágónak abban a reményben, hogy talán fennebb is juthat, de végül a hágónál várt be minket. A korahajnali indulásoknak a nagy pozitívuma, hogy a gleccsert borító hó még keményre van fagyva, ezért könnyebben

lehet haladni előre, sokkal kisebb az esetleges hólavina-veszély, és az oldalból aláfutó gyors patakok vízhozama is alacsonyabb.

Chumik Napo felől a Shingo-hágó (5100 m) egy relatív könnyen elérhető zanskári hágó; nem jelent nagy lavinaveszélyt (a hágóra vezető emelkedő dőlésszöge nem annyira meredek) és a gerincről aláfoló kis gleccsert majdnem teljesen ki lehet kerülni a bal oldali (nyugati) oldalmorénát követve, ezért a gleccserhasadékok sem annyira veszélyesek. Azonban nem szabad a terepet teljesen veszélytelennek tekinteni, hiszen alkalomadtán az időjárás szeszélyessége is komoly problémát jelenthet.¹⁵

A hágó mellett 6000-6500 méteres fenséges csúcsok állnak őrt. Valószínűleg Csomát is ez a látvány fogadhatta,¹⁶ habár ő már nem egy ennél sokkal nehezebb hágót tudott már maga után. Tibeti hágók elmaradhatatlan kísérői az öbök,¹⁷ ez esetben a hegy szellemének és a népes tibeti buddhista panteon buddháinak, bodhiszátváinak, dharmapáláinak és szentjeinek, áldozatként felajánlott, kövekből és imazászlókból évek során felhalmozódott kórákások.

A Shingo-hágó Kargiakh völgy felőli része sokkal havasabb és veszélyesebb, mert az ösvény nem az oldalmorénát követi, a gleccseren halad. Szinte 900 métert leereszkedve végül újra tábort verhetünk, ezúttal már Zanskarban, a Kargiakh folyó mellett.

A következő nap értük el Kargiakh falut (4200 m), az első igazi zanskári állandó települést. Általában az öntözött területeken kijelölt táborhelyeken vertük fel mi és állandó útitársaink a sátrakat, ahol már táborozási díjat kellett fizetni.

Kargiakhtól Tehtháig, Csoma tanítójának a szülőfalujáig, és innét Purniig (3750 m) két nap alatt jutottunk el. Purni a folyó felső teraszára épült. Mintegy négy-öt házból álló településen, már rákaptak a turizmus nyújtotta lehetőségekre. Az egyik család egy kis üzletet meg egy vendéglőt üzemeltet, de legmeglepőbb, hogy itt a "világ végén" is elektronikus zene fogadott.

Purni falutól, a Tsarap és Kargiakh folyók találkozásától indul egy nem nehéz, gyönyörű, mészkősziklába vágott ösvény, mely a Tsarap-folyó sziklászurdokán át elvezet a phuktáli kolostorhoz. A falut elhagyva az ösvény felkapaszkodik a törmelékkel borított oldalba, mivel járhatatlan meredélyek képezik a folyó partját. A régi folyóteraszokon az erózió bizarr csúcsos, süvegszerű formákat hozott létre. A Himalája ezen vidékein található völgyek mélyen bevágódtak a sziklába, ezért az ösvények nagy kitérőkkel vezetnek a vándortúri célja felé. Az ösvényen haladva nagy szintkülönbségeket és kitérőket kell megtenni rövid távok legyőzésére is. Ezeket az ösvényeket rendszeresen építgetik, javítgatják, mivel ez képezi az egyetlen közlekedési hálózatot ebben a világban.

Itt érezhetjük igazán az elemek, és a természet erejét. Tisztában voltunk kicsiségünkkel, törekénységünkkel. Ez az a lelkiállapot, mely alázatra és csodálatra készíteti az embert, az itt élőket a természet megnyilvánulásaiival szemben. Könnyű

észrevenni mindezt a helyiek világszemléletén, mely a helyi buddhista világképbe is beágyazódott (lásd: obók, chortenek¹⁸ és imafalak emelése).

A Tsarap-folyó völgyét felfele követve, a jobb parton két óra alatt jutottunk el a phuktáli hídig, amelyik a régi kötéldíj helyett épült. A helyi hagyomány szerint, fűből font kötelekből épített hidakat felváltották az acélsodrony, beton és fából épített hidak. Ezeket valószínű már indiai állami támogatásból építik, mivel az építkezéshez szükséges kellékek beszerzése és szállítása aligha sikerülhet az itt élők szerény jövedelméből. Ennek ellenére ezek a hidak gyakran nem túl hosszú életűek. Ezért gyakran hosszú kitérőre kényszerül az a "vándor", aki csak a szembelevő oldalon meghúzódó faluba igyekszik.

Az ösvényen haladva, mely idáig az oldalban kígyózott, meredeken emelkedett, majd tíz perc után, felérve a folyó egyik felső teraszára, szembetaláltuk magunkat az oldalba épült phuktáli kolostorral. Chortenek és mani-falak vezetnek be a vándort a phuktáli kolostor misztikus világába.

Csodálatos élmény megpillantani a sziklák között mintegy "lebegő" kolostort, a hosszú zárandoklatunk egyik úti célját. A kolostor fekvése miatt, a délutáni napsütés kiemelte a fehérre meszelt falakat a környék sárgás szürkességéből.

A csodát fokozza a kolostor fölötti szírtől található borókafenyő is, egy olyan világban, ahol fa csak nagyritkán található, és az is csak a csermelyek által öntözött teraszokon. A phuktáli kolostort a XII. század második felében alapították, isteni jelnek tartva ezt a fát és az alatta található barlangban fakadó forrást.¹⁹ A legenda szerint ez a fa vonta magára a figyelmét annak a zárandoknak is, aki itt telepedett meg mint remete, és aki a kolostort alapította.

A 3850 méteren fekvő, "sárga süveges" rendhez tartozó phuktáli kolostorba, az egyetlen oldalsó bejáraton juthattunk be. Innen egy nagyon egyenetlen padlózatú sikátoron keresztül jutottunk el a kolostor udvarába, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a barlangban megbújó épületekre, valamint a környező tájra.

A kolostor, tibeti nevén "gompa", rendszer nélkül, évszázadok során egymásra épített épületekből áll. Magába foglalja a szentélyeket (templomokat), a gyülekezési csarnokot, a könyvtárat, a szerzetesek lakhelyeit, valamint a mindennapi életvitelhez szükséges helyiségeket (konyha, műhelyek, raktárak, istállók). Az egymás mellé épített, többnyire függőlegesen, néha vízszintesen elhelyezett építmények kihasználják a szikla kiugró párkányait, teraszait. Az épületek is a mostoha viszonyokról tanúskodnak. A kolostorban meredek lépcsőkön és kis házak alá bújtatott, folyosót formáló utcákon lehet, többnyire körülményesen, közlekedni.

Megtörténik, hogy az így épített épületek nem állják az idő próbáját és leomlanak. Állítólag ez történt azzal a házzal is, amelyben Körösi Csoma is tartózkodhatott 1825-1826 táján, melynek romjait Baktay Ervin vette szemügyre és megálapította, hogy azon a helyen valóban egy szerzetesi lakás állhatott.

Elindulásunk előtt megkértük Marcell Péter urat, aki anyagilag is segíti a kolostort, hogy lehetősége szerint ajánlóleveleket írjon számunkra a kolostor apáájához. Ajánlólevelek gyanánt a kolostorral folytatott levelezéséből adott másolatokat. Ahogy tapasztaltuk, ez nem volt a legmegfelelőbb megoldás.

Reméltük, hogy mint a levelek birtokosainak alkalmunk lesz betekintést nyerni a kolostor hétköznapi életébe. Sajnos csak nagyobb bonyodalmat okoztak. Nem tudták elképzelni, hogy kerülhetek hozzánk a Marcell Péternek címzett levelek, ezért ottlétünk alatt állandóan gyanakodóak voltak.

Már az elején, sikerült a levelek felmutatásával a konyhán dolgozó szerzetest zavarba hozni. Mivel abban az órában nem tartózkodott angolul beszélő szerzetes a kolostorban, teljesen kétségbeesetten próbált a kedvünkbe járni. Megmutatta, hogy hol tölthetjük az éjszakát és gyorsan teát készített, majd legnagyobb meglepetésünkre dobozott gyümölcslevet és indiai kekszet varázsolt elő. A gyaloglás után a teának szívből örültünk, de a dobozott gyümölcslevet bocsánatkérések közepette visszautasítottuk.

Kíváncsi gyerkőcök asszisztálása mellett berendezkedtünk a zárandokoknak és újabban a turistáknak fenntartott helyiségben. A helyiség kb. 10x5 m alapterületű terem, amit valószínűleg közös teázások alkalmával használhattak. Fekhelyünket a vastag szőnyegek képezték, amiket a döngölt padlóra terítettek. A teázáskor kis zsámoly méretű asztalkát kaptunk, ahova a teáscsészénket rakhattuk.

A helyiség legimpozánsabb berendezése a kályha és a főzőedények tárolására használt polc. A vacsora előkészítését aprólékosan nyomon követhettük. A másik sarokban egy kézműos tal is megbújik, amit leginkább az itt megszálló turisták használták. A szerzetes lakosztályai sem fényűzőbbek. A cellák legfontosabb része a tűzhely. Csoma idejében ezt a nyílt tűzhelyet használták, manapság már bádorgályha és kémény gondoskodik arról, hogy tüzelés közben belélegezhető maradjon a levegő. Az ágyat általában a padlóra terített pokrócok és takarók jelentik. Egyes helyiségekben még megtalálható az ereklyetartó, ami a szoba egyetlen bútordarabja.

Hamarosan megismerkedtünk a karshai kolostor²⁰ szerzetesével, aki egyben angol tanár is. Társalgás közben megtudtuk, hogy az évente megtartott vallásos fesztivál a tibeti kalendárium időszámítása miatt egy nappal korábban kezdődik.²¹

A mindenre kíváncsi szerzetesgyerekek kísérete mellett jártuk be a kolostort. Azt a kolostort, ahol Csoma is többször megfordult.²²

A kolostor több templommal dicsekedhet. A főbb szertartásokat a barlang északi részében található keskeny főtemplomban szokták tartani. A könyvtár, ahol a Kangyur száznyolc kötete található, rögtön a főtemplom alatt található. Mindegyik könyv sárga selyemtakaróba csavarva, falapok közé ékelve van elhelyezve a könyvszekrény egy-egy különálló rekeszébe. A könyvek mellett, többek között kéziratok és ereklyetartók is találhatók.

A jelen pillanatban használatban levő gyülekezési terem, a dukhang, a barlang bejáratának túlsó oldalán található. Két bejárata van, egy a terem oldalán, egy meg a terem tengelyén található. Ez utóbbit csak az utolsó évtizedekben használják, amióta beépítették a csarnok előtt található teret.²³ A jelenleg már használaton kívüli oldalsó bejárat ajtaján függ Galántha Judith és Nógrády György által elhelyezett emléktábla. A kolostort bemutató szerzetes a dukhangban, kérésünkre megmutatta a Kangyur egyik kötetét, majd felolvasást tartott ebből.

A barlangban, a gyülekezőcsarnok mellett található a szent forrás. Minden reggel egy beavatott szerzetes merít vizet, amiből felajánlásként a szentélyek előtt található áldozati edények tartalmát cserélik ki.

A falfestményekkel díszített régi templom a kolostor északi szárnyában található. Sajnos a terem állaga nem a legmegfelelőbb, és ezért a falfestmények pusztulásra vannak ítélve. A terem egyik oszlopán található az elődeink Kőrösi Csoma Sándornak szentelt emlékjelei. Ebben a teremben található Baktay Ervin által faragott kőtáblának a hiányos másolata is.²⁴

Látogatásunk alatt alkalmunk volt találkozni a kolostor vezető lámájával, aki vendégül látott egy campa vacsorára. Sajnos társalgásunk a közös angol nyelv hiányában szegényes volt, és egy számunkra kétes jellemű szerzetes tolmácsolására szorultunk.

Másnap reggel részt vettünk a kolostor hajnali szertartásán. A hosszasan recitált imákat több-kevesebb türelemmel és figyelemmel ismételtetik a szerzetesek. Ez alkalommal megfigyeltük, hogy nem mindenki a belső értékei miatt jut bizonyos szerzetesi fokozatra. Vannak, akik rangjukat, mely egyben hatalmi pozíció is, kihasználják anyagi javaik gyarapítására.

A szertartás végén behozták a reggelit képező vajas teát. Az első csupor tea elfogyasztása után rangsor szerint járt körbe-körbe a pirított árpalisztet tartalmazó edény, amit a második tea adaggal összekeverve fogyasztottak. Egyedüli alkalom volt ez arra, hogy kipróbáljuk tehetségünket a campa fogyasztást illetően.

A szerzetesek a megfelelő mennyiségű pirított árpalisztet a teába öntve az alamizna szilkéjükben könnyedén gombóccá gyúrták, majd azt egyből bekapták. Nekünk még a gombóc elkészítése sem sikerült. Az eledel sem emelkedett az elvárásaink szintjére...

A vezető lámánál fogyasztott campa jakvajban pirított, jaksajttal és cukorral összekevert fejedelmi eleség volt. Ezzel szemben a reggeli campa a csiriz ízével vetekedett.

A szertartás után úgy döntöttünk, tovább állunk, mivel az ajánló levelek tartózkodóvá tették a lámákat. Felajánlottuk adományunkat a kolostor számára, majd útnak eredtünk, hogy időben Karshaba juthassunk az itt megtartott főünnep alkalmából.

Purniba visszatérve továbbhaladtunk Padum felé. Útközben egy ausztrál hölgy közbenjárására, akivel a phuktáli kolostorban találkoztunk, alkalmunk volt betekintést nyerni a helyi életmódra.

Az élet a világnak ezen a táján különösen nehéz. A többnyire embertelen viszonyok próbára teszik mind a helybéli, mind az arra járó vándor életét. A nagyon szélsőséges éghajlat és a különleges felszíni adottságok megterhelik az embert.

A zanszkáriak majdnem teljes egészében önellátók. A meredélyekből kiszakított területeken, a gleccserpatakok vizét csatornába szorítva termelik meg a megmaradásához szükséges élelmet. Az árpa és a borsó a főbb terményeik. Az árpát a csatornához vize által hajtott házi malomban őrlik meg, ezt megpirítva nyerik a campa fő alapanyagát. Ezek mellett főleg állati eredetű táplálékot fogyasztanak. A kevés fölösleget pedig rizsre, cukorra és egyéb szükséges terményre vagy használati cikkekre cserélik.

A ruházatukat zömében hagyományos módon készítik, ők maguk varrják. A lábbeliket szintén. Csak napjainkban kezdenek elterjedni körükben a tömegpiaci termékei.

A házbéliek is a Karsha Gostorra (ünnepre) készülődtek...

Az innen megtett út legfőbb jellemzője, hogy meglehetősen forgalmas. Több falvat érintve és Bardan kolostora mellett elhaladva két nap alatt jutottunk el Padumba, ahol szélnek eresztettük nem túl szimpatikus, kashmíri származású lovászunkat.

Padumban 9 nap után újra élvezhettük az igazi szakácsok keze munkáját, ami az otthonról hozott, és szerény képességeinkkel fűszerezett pór-ételek, konzervek után felségesnek tűnt. Különös élvezettel fogyasztottuk a helyi zamatú zöltséges momót, amelyikből nem tudtak eleget készíteni.

A civilizáció Padumban teljes göggel van jelen, melynek egyik legjellemzőbb megnyilvánulása, hogy a műezsin énekét hajnalban hangszórókból hallgathattuk.²⁵

Padumtól 40 km-re található Zangla, Csoma munkásságának egyik legfontosabb helyszíne. Zanglát Padum felől két módon lehet megközelíteni. A Padum határában egyesült Zanszkár folyó bal partján Karsha-, vagy a folyó jobb partján – a rövidebb úton – Thonde érintésével. Mi ez utóbbit választottuk, annál is inkább, mivel Karshában ezidőtájt került megrendezésre az évente megtartott vallásos fesztivál is. A két napos ünnepségek fő látványossága a szerzetesek által előadott rituális táncjáték (cham). A táncjátékot monlam előzi meg, vagyis imádkozás, de ez nem kimondottan könyörgő jellegű, hanem a legfelsőbb buddhista ideálok és ezek megvalósítóinak a felelevenítését (pld. a Buddhák) szolgálja, ugyanakkor minden szerzetes ilyen irányú igyekezeteinek a rituális megerősítését jelenti.²⁶

A rituális táncok értelme a lelki megtisztulás, a buddhizmus ellenségeinek a kiűzése és a diadalmas Buddhák bevonulása. Mindezek boldogabb és szerencsésebb jövőt biztosítanak. Ördögtáncnak is nevezik.²⁷ A szereposztásban két fő tábor van: egyik a démonok és ördögök, a másik a buddhizmust megtestesítő, a buddhista panteon tagjai.

A táncjáték egy valós történeti eseményre vezethető vissza. A buddhizmus első tibeti elterjedése idején, Triszong Decen, a II. Tankirály (755–797) Indiából hívott tanítókat az új buddhista eszmék terjesztésére és a régi bon tanainak a visszazorítására. Santaraksita jógácsára-madhjamaka eszméi nem arattak nagy sikert,

ezért az indiai Padmaszambhavát kérték fel, hogy folytassa a munkát. Ő már a vadzsraja tantrikus jóga tanait hirdette.²⁸ Padmaszambhava felismerte, hogy a bon démonai és szellemei helyet kell kapjanak a buddhista panteonban, ezáltal megnyerte a tömegeket a buddhizmus pártolására.²⁹ Allegorikusan ezt úgy írják le, hogy Padmaszambhava megküzdött a démonokkal, és legyőzte őket, ezáltal a buddhizmus szolgálatába állította. A tibeti buddhista panteonban most mint dharmapálák szerepelnek ezek a "legyőzött" démonok. Ők boddhiszattva rangú istenségek (világi vagy világ felettiek), akik harcolnak a démonok és a buddhizmus ellenségei ellen.³⁰

A táncjáték ezt a történeti eseményt eleveníti fel: miután bevonulnak a világi és vallásos zenészek, a démonok táncolnak, riogatják a nézősereget. Ezután a diadalmas Buddhák és bódhiszattvák bevonulása következik, akik győzelmi táncra hirdeti a buddhizmus győzelmét (a történelmit és a jelenbelit). A végső táncban részt vesznek a zárandokok is; elsősorban a kolostor számára legnagyobb adományokat osztó világi személyeket áldják meg.

A fesztivál másodnapján elindultunk Zangla fele, ahova másfél nap után érkezünk meg. A Padum környékén a Zanskár összefolyásánál egy széles, sivatagos medence képződött, ahol előszeretettel tombolnak a szélviharok. Ezek próbára tették a mi állóképességünket is.

A Zanskár folyó túloldalán Zanglával szemben fekszik Pishu falu, ahol az éjszaka-t töltöttük Karshából jövet. Emlékezetessé vált ez a kis község, mivel itt a helyiek önzetlenségét tapasztalhattuk. Lacira Karshában magas lázroham tört rá, ami az étkezés alapszabályainak megsértésével magyarázható. Azon a napon egy kortynyi teát sem tudott magába diktálni, ami zanskári körülmények között súlyos terhet ró a szervezetre. Pishu közelében, az utolsó kilométereket, már csak hosszú és gyakori pihenések mellett tudta megtenni. A falu határában kijelölt táborhelyre elcsigázva érkezett. Egy ott tartózkodó helyi lovász önzetlenül felajánlotta a segítségét, teát főzött és segített felhúzni a sátrat. Az expedíciónkat az ilyen spontán megnyilvánulások végigkísérték a Zanskárban töltött 18 nap alatt.

Nem sikerült a zanglai királyi palota egyetlen hivatalos gondozóját, a Zanglában élő egyetlen szerzetest megtalálni, mivel valószínűleg még mindig Karshában tartózkodott. Vezető nélkül indultunk a számunkra oly fontos épület megtekintésére.

Egy hosszantartó gyaloglás után, a roskatag chortenek és imafalak mellett lassan felkapaszkodtunk a zanglai palotához. Súlyos csend, hallgatás szállt közénk.

Az épület egy letűnt, kallódó világról mesélt. Egy világról, ahol értékek születtek, ahol emberek éltek évszázados hagyományú életüket, és hogy ez a világ az enyészet útjára sodródott.

A hegyormon már csak a főépület állta ki az idő próbáját. A gazdasági épületek és egyéb célt szolgáló építmények már romokban hevernek. Az épületbe egy apró ajtón keresztül jutunk be, amely alacsonyabb termetű emberek számára készült. Az

ajtó mellett helyezte el Baktay Ervin 1928-as zárandokútja alkalmával az első emléktáblát, melyet Csoma Sándor munkásságának helyszínét hivatott megörökíteni. A Baktay emléktáblája eltűnt.

Kőrösi Csoma Sándor 1823. június 26.-tól 1824. október 22-ig tartózkodott ebben az épületben,³¹ ahol a tibeti nyelv és kultúra mélységeit sikerült feltárnia. Fontosnak tartom kiemelni erről szóló vallomásából az alábbi részletet: *"Bátorkodom megvallani, hogy én nem pusztán csak nyelvész vagyok, (a különféle nyelveket azért tanultam meg, hogy behatoljak a régmúlt korok érdekességeinek tárházába, hogy hasznos ismereteket szerezzek, és úgy élhessek minden korban és minden nevezetes nemzettel, mint ahogy most a brit nemzettel teszem."* Ez az időszak jelentette Csoma tibetisztikai pályája egyik legfontosabb szakaszát.

Innen egy festői szépségű lépcsősoron lehet feljutni a felsőbb emeletekre, amelyek egyre romosabb állapotban találhatók. A második szint terasza már javarészt leomlott.

A második emeleten található az a szoba, amelyben állítólag Csoma élt és dolgozott az itt töltött hosszú hónapok alatt. A helységet Baktay Ervin azonosította, és ő jelölte meg, bevésve a szoba szemöldökfájába, hogy "Csoma's Room". A mellette található helyiség tartóoszlopán a Csoma zárandokok hosszú sorának emléktáblái és nemzeti színű szalagjai vannak kitűzve.

A felső teraszról megkapó tájban gyönyörködhetett erdélyi tudósunk. A hegy lábánál a falu szétszórott épületei, a szembelevő oldalon a másik királyi palota, körülöttük pedig az öntözött árpaföldek oázis zöldje, mindez a fehérsüveges hegyek koszorújával öveze.

Zanglából két nap alatt értük el Padum központot, ahonnan buszjárat hiányában teherautóstopppal jutottunk el Kargilba (2650 m), a Penszi-hágón (4400 m) keresztül. Itt egynapos kényszerpihenő után a Namika (3718 m) és Fatu (4094 m) hágókon keresztül érkezünk meg Lehbe (3500 m).

Csoma kétszer is megfordult ebben a kereskedelmi útvonalon fekvő ladakhi helységben. Itt kezdte tanulmányozni a tibeti nyelvet. Mi: rövid lehi tartózkodásunk alatt betekinthettünk a környék életébe, és meglátogattuk Tikse és Shey kolostorát. Lehből egy kétnapos buszutazással, szomorú szívvel hagytuk el Ladakhot, majd Manaliból újra Delhibe utaztunk. Sajnos pénz és időhiány miatt, nem volt lehetőségünk a tervezett Keylong–Tabo–Kanum–Shimla útvonalat követni, habár valószínűleg megkaphattuk volna az útutazási engedélyt. Utunk utolsó állomásai a kalkuttai Ázsiai Társaság, és a dardzsilingi Csoma-sír voltak.

A hosszú út megpróbáltatásai alatt kiéleződhetnek az ellentétek. Mégis: egy ilyen zárandokút nehézségei közepette ismerhetjük meg igazán egymást, önmagunkat, és Kőrösi Csoma Sándort, az embert. Bajtársias hangulat alakult ki közöttünk, aminek az eredménye, hogy jobban ismerjük egymás lelkiállapotait, hangulatait, érenyeit és gyengeségeit, s megtanuljuk jobban tisztelni a másik embert értékeiért.

- 1 Az expedíció résztvevői: Krézsek Csaba, Szász László, és Szenkovics Dezső. Fő támogatóink voltak: Kolozsvári Magyar Diákszövetség (Kolozsvár), Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület (Kovácsna), Magyarok Világszövetsége (Budapest), Magyarok Világszövetsége Erdélyi Társasága (Székelyudvarhely), Illyés Alapítvány Erdélyi Művelődési Szakosztálya (Kolozsvár), Iskola Alapítvány (Kolozsvár), Kőrösi Csoma Társaság (Budapest), Budapesti Székely Kör (Budapest), Aliz Impex Kft. (Bukarest), Mondo Trade Kft. (Marosvásárhely), Atta Kft. (Kolozsvár) voltak. Köszönet illeti mindazokat kik ötletekkel, tanácsaikkal vagy más formában hozzásegítettek expedíciónk létrejöttét.
- 2 Csoma 1824-1827 közötti fő útjai: 1824-ben Zangla-Padum-Tetha-Kargiakh-Shingo-hágó-Darcha-Keylong-Rhotang-hágó-Manali-Kulu (Sultanpur)-Sabathu; 1825-ben Sabathu-Kanum-Kaza-Kunzam-hágó-Baralacha-hágó(?) -Chumik Marpo(?) -Phirtse vagy Surichun-hágó(?) -Tetha és Phuktal; 1826-1827: Phuktal-Tetha-Kargiakh-Shingo-hágó-Darcha-Keylong-Rhotang-hágó-Manali-Kulu (Sultanpur)-Sabathu-Rampur-Kanum (*Baktay Ervin-Kőrösi Csoma Sándor*, Budapest, Gondolat, 1962).
- 3 Mint a Delhiben felkeresett Jammu and Kashmir Tourist Information Centre vagy a Himachal Pradesh Tourist Information Centre.
- 4 A Nyugat-Himalája geológiai és földrajzi viszonyait illetően lásd *Szász László* -
- 5 1996-ban csak csoportos túrázók (4-20 személy) folyamodhattak engedélyért a Himachal Pradesh állambeli Poo-Khab-Sumdhoo-Dhankar-Tabo-Kaza, tehát Spiti tartomány egyes településeinek felkereséséért. Az engedély birtokában is csak katonai kísérről lehetett elindulni. Nagy része az említett területnek része a Csoma által 1825-ben követett Sabathu-Kaza-Tetha útnak. (*India Travel Planner 1996*, ed. Navin Berry, Cross Sections Publications, Faridabad, India, 1996, p. 33). 1998-ban Keylongban beszélünk a lahauri kerületi vezetővel (District Officer) aki biztosított, hogy a Magyar Kultúráls Központ ajánlásának birtokában valószínűleg hárman is problémamentesen megkaphatnánk az engedélyt a Keylong-Kunzam-hágó-Kaza-Kanum-Rampur útvonalon való átutazásra, amire sajnos idő és pénzhiány miatt nem kerülhetett sor.
- 6 Tapasztalatainkra alapozva az élelmiszerek nagyrésztét be lehet szerezni Indiában, akár Manaliban is, nem szükséges itthonról cipelni.
- 7 Akinek pénze van, akár előre is összeállíthatja a menüt, persze igazodva a kínált választékhoz (ami nem is olyan szűk...).
- 8 A kirándulás befejeztével felszámíthatnak olyan költségeket, amelyekről egyáltalán nem álmodott a jóhiszemű utas.
- 9 Hivatalosan a turistairódk lovanként mindössze 40 kg csomagot hajlandók felpakolni és kell még legalább egy ló a lovas és lovai számára. Magánszemélyekkel kötött megállapodás esetén ez a súly csakis az utas alkudozásban való talpraesettségétől függ (na meg a lovak állapotától). 1996-ban semmi akadálya nem volt súlytöbbletünknek, amikor Ladakhban egy spitoki személy kíséretében indultunk útnak a Markha-völgy fele.
- 10 A kashmíri belső viszályok fellángolása előtt a Srinagar környéki kirándulóhelyek (Pahalgam, Amarnath, Kolahoi gleccser, Gulmarg, stb.) a túrázók paradicsomát jelentette. Napjainkban az itt dolgozó hordárok, lovasok és lovak a drasztikus turizmus hanyatlása miatt kénytelenek a szomszédos területeken munkát keresni.
- 11 *Kubassek János - A himalája magyar remetéje*, Magyar Östörténeti Kutató és Kiadó Kft., Budapest, 1999, 153-185 old.
- 12 Egy legalább 20 személyből és középkorúakból álló angol csoport csakis ezért utazott Indiába; egy francia fiatalokból álló csoport Darcha-Padum-Karsha-Zangla-Lamayuru útvonalú túra programjában a karshai fesztivál megtekintése is szerepelt.
- 13 Lahaul felől a Kargiakh völgybe vezető más utak nehezebb és magassabb hágókon át vezetnek. Például: Phirtse hágó, Surichun hágó, (*Schettler, Margret, Shettler, Rolf - Kashmir, Ladakh and Zaskar*, Lonely Planet Publications, 3th edition, Hawthorn, 1989).
- 14 5000 m magasságban kb. fele annyi O₂ -t képes a szervezet a levegőből lekötöni, mint a tenger szintjén.

- 15 1996 októberében egy hirtelen támadt, 30 órát tartó hóvihár egy helyi karavánt tüntetett el mindenestől valahol a Shingo hágó tájékán, Chumik Napo fele (*Kubassek János - A himalája magyar remetéje*, Magyar Östörténeti Kutató és Kiadó Kft., Budapest, 1999, 183. old).
- 16 Csoma két alkalommal kelhetett át ezen a hágón. Először Zanglából jövet 1824-ben, majd mikor végleg elhagyta Zanskárt 1826-ban. 1825-ben Spitiből jövet valószínűleg a Kunzam hágó-Chandra tó-Baralacha hágó-Phirtse vagy Surichun hágó-Tetha útvonalat követhette.
- 17 A buddhizmus előtti őshonos bon vallás gyakorlata szerint, a hívek áldozati adományokként szövetdarabokat, ringy-rongyokat és köveket hajtanak el a félelmet keltő útszakaszokon és hágókon. Ez a hagyomány ma is él hisz ma is kőhalmokat emelnek, melyekre imázszókat kötnek hasonló meggondolásból. Ezeket nevezik obóknak. (*Bellinger, J.G. - Nagy Valláskalauz*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 42. old.).
- 18 A chorten (csörtén) az indiai sztúpa továbbfejlődött változata és tibeti megfelelője. A sztúpa eredetileg kupola alakú ősi síremlékforma volt, amelybe a Sakyamuni Buddha hamvai is kerültek. Ilyen típusú ősi sírhalmok fellelhetők Nyugat-Ázsiában (tumulusz), Belső-Ázsiában (kurgán) és természetesen a maurya korszak előtti Indiában is. Később már jelképes értéket kap, a buddhista Három Drágaságot (Buddha, Dharma és Sangha) jelképező, ugyanakkor ábrázolja a buddhista világképet is. Lásd: *Baktay Ervin - India Művészete*, I. kötet, 97. old., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1981.
- 19 *Krézsek Csaba - A phuktali kolostor, Kőrösi Csoma Sándor és Tudományos Műhelyeink 1999*, szerkeszti a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovácsna.
- 20 A karshai kolostor Zanskár legnagyobb és legfontosabb "sárga-süveges" kolostora. Ez a kolostor van a legközelebb Phuktalhoz, mintegy 3 napi járóföldre. A phuktali kolostor második Khagyur gyűjteményből 18 kötetet itt őriznek mivel számukra nincs hely a dukhang polcain.
- 21 A tibeti időszámítást minden év elején a jóslással foglalkozó szerzetesek szerkesztik. Bevev szokás szerint a "szerencsétlenek" ítélt napokat kivágják ebből az alaptáblából, aminek eredményeképpen megrövidülhetnek a hónapok. Az okozta jelen esetben a változást, hogy június 25-ét megbélyegezték, és kihagyták a kalendáriumból. Így történt, hogy július 21-re meghirdetett vallásos fesztivál valójában július 20-án kezdődött.
- 22 A kolostor történetével és részletes leírásával, valamint Kőrösi Csoma Sándor phuktali tartózkodásával az alábbi tanulmányok foglalkoznak: *Le Calloc'h, Bernard - A phuktali kolostor Zanskárban*, monográfia; *Krézsek Csaba - A phuktali kolostor, Kőrösi Csoma Sándor és Tudományos Műhelyeink 1999*, szerkeszti a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovácsna.
- 23 A kolostor tervrajzát egy francia építész, Pascal Marechaux vette fel, és közzétette az *Approche du monastère de Phuktal*, La Nouvelle Revue Tibétaine, No. 8, No. 9, Paris, 1984, című tanulmányban. A tanulmányhoz csatolt képeken és tervrajzon még eredeti állapotában látható és a dukhang oldalán található bejáratot használták.
- 24 *Le Calloc'h, Bernard - A phuktali kolostor Zanskárban*, p. 30, monográfia
- 25 Dras, Kargil környékén a többséget a muszlim lakosság alkotja, akik elsősorban a XIX. sz. eleji drukpa hódítás következtében települtek le. A buddhista többségű Padumban az üzleti lehetőségek következtében, a Kargil környékéről bevándoroltak (XIX századtól) már egy tekintélyes muszlim kisebbséget jelentenek. A jelenleg épülő új mecset is e kisebbség gazdagságát, gyarapodását hirdeti.
- 26 *Govina, Anagarika - Foundations of Tibetan mysticism*, román nyelvű kiadás, ed. Humanitas, 1988, 138. old.
- 27 *Ligeti Lajos-Sárga Istenek, sárga emberek*, Budapest, 1988, 355-358 old.
- 28 *Skilton, Andrew - A buddhizmus rövid története*, Budapest, 1997, 145 old.
- 29 *Baktay Ervin - Kőrösi Csoma Sándor*, Budapest, 1962, 130 old.
- 30 *Kelenyi Béla, Vinkovics Judit - Tibeti és mongol buddhista telerképek*, Hopp Fernc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest, 1995, 70 old.
- 31 Kőrösi Csoma Sándor zanglai tartózkodásáról *Szenkovics Dezső: Zangla - múlt és jelen* című tanulmányában olvashatunk (*Kőrösi Csoma Sándor és Tudományos Műhelyeink 1999*, szerkeszti a Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovácsna).